Studia i Materiały

Materiały i Sprawozdania
Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
Tom XXXIII
Rzeszów 2012

Michał Parczewski, Andrzej Pelisiak, Kazimierz Szczepanek

Najdawniejsza przeszłość polskich Bieszczadów

The oldest Polish Bieszczady history

Knowledge of the oldest history of human being in the Western Bieszczady comes from the analysis of archaeological sources. The results of these studies are confronted with the results of natural sciences, including palynological ones, and with regard to the Medieval period, records of written sources are available. From the Neolithic period to the late Middle Ages, the presence of human communities in the Bieszczady revealed the nature of longer or shorter episodes of settlement, separated by periods of complete or almost complete emptiness. Considering also pollen profiles of peat bogs, it is possible to record several phases of human economic activities.

The first stage of the limited penetration of the Bieszczady Mountains occurred in the Neolithic and early Bronze Age, from the second half of the fourth millennium BC (following cultures: Funnel Beaker, Corded Ware and Mierzanowice), and the next episode took place in the younger Bronze Age and older Iron Age (Lusatian culture). Another re-intensification of settlement is visible in the Roman and Migration periods from the mid-second to mid-fifth centuries (Przeworsk culture). In course of the Early Middle Ages the inhabited area ran along the San river and reached no further than Myczkowce. The mountains were occupied only in the fifteenth and sixteenth centuries, and particular growth in anthropogenic impacts on the environment were noticeable only in the Modern period. The Boykos ancestors settled their homeland about 800–900 years later than it was done by their neighbours, the inhabitants of the valleys and intermountain basins in the area of contemporary Poland and Slovakia.

KEY WORDS: Bieszczady Mountains, Poland, Neolithic-Modern period

1. UWAGI WSTĘPNE

Podstawy wiedzy o dziejach dawnego osadnictwa ludzkiego na ziemiach polskich czerpiemy z rozbioru danych archeologicznych, do których w ostatnich stuleciach p.n.e. dołączają wycinkowe informacje zawarte w przekazach pisanych. Zupełnie niezależnym źródłem wiadomości o minionych przemianach krajobrazu kulturowego są opracowania przyrodnicze, w tym palinologiczne, które próbujemy konfrontować z wynikami analizy materiałów wykopaliskowych oraz świadectw historycznych. Nasze studium nad starożytną i średniowieczną przeszłością Bieszczadów Zachodnich obejmuje również, stosownie do potrzeb wywodu, bliższe i dalsze przedpola tej części Karpat.

W ramach podziału zadań autorskich K. Szczepanek przygotował rozdział 3. niniejszego opracowania, A. Pelisiak rozdziały 4.–6. oraz M. Parczewski rozdziały 2. i 7.–9.

2. DZIEJE BADAŃ

Zabytki archeologiczne z tej partii obszaru etnograficznej Bojkowszczyzny, która leży w dzisiejszych granicach Polski, trafiały od dawna do zbiorów we Lwowie, Przemyślu, Samborze i Sanoku. Najwcześniej, bo już kilkaset lat temu, koło Zwierzynia w niezwykłych okolicznościach miał zostać znaleziony XIII-wieczny krzyż procesyjny. Przypadkowo odkrywano wyroby kamienne, monety rzymskie, a także dwa wczesnośredniowieczne krzyże napiersne z brązu. Niedawno z dna Jeziora Solińskiego wydobyto miecz wykuty w okresie rzymskim.

Pierwsze profesjonalne poczynania archeologów na terenie Bieszczadów Zachodnich miały charakter inspekcji i niewielkich wykopalisk, które w latach 1951–1954 realizowano z ramienia tzw. Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej (J. Kurczab 2003, tam literatura). Grupa młodych badaczy krakowskich – entuzjastów eksplorowania Karpat, skupionych wokół Andrzeja Żakiego, przeprowadziła niewielkie wykopaliska sondażowe na grodzisku w Hoczwi i na domniemanej warowni na górze Horodysko na styku Bereźnicy Niżnej, Zwierzynia i Myczkowiec, a także zlokalizowała późnośredniowieczną zapewne osadę otwartą (natrafiając również na nieliczne ułamki naczyń prahistorycznych) w Rajskiem. W roku 1959 Józef Janowski z muzeum w Krośnie wykonał kolejne małe sondaże na grodzisku w Hoczwi. W związku z planowaną budową zapory w Solinie tenże autor w latach 1960–1961 przeszukiwał zwiadowczo dolinę Sanu i Hoczewki, odkrywając około dziesięciu nowych stanowisk. Kolejne penetracje powierzch-

niowe na przeznaczonym do zatopienia terenie przeprowadziła w latach 1965–1966 ekipa archeologów z Uniwersytetu Jagiellońskiego pod kierownictwem Kazimierza Godłowskiego i Bolesława Gintera (K. Godłowski 1966)[1]. Siedem ujawnionych wówczas stanowisk na gruntach wsi Solina stało się przedmiotem ratowniczych badań wykopaliskowych, zrealizowanych w latach 1965–1966 przez grupę specjalistów ze spółdzielni pracy „Geowiert" z Warszawy. Dużą obfitość zabytków prahistorycznych stwierdzono tylko na nadzwyczaj interesującej prahistorycznej osadzie otwartej (epoka brązu, wczesny okres epoki żelaza, okres wpływów rzymskich) na stanowisku 4 w Solinie (J. Strupiechowski 1968). Miejsce to, zbadane tylko w niewielkim stopniu, przestało definitywnie istnieć. Jest najdalej na południe wysuniętym punktem w dorzeczu Sanu, na którym przeprowadzono wykopaliska archeologiczne. Zatopione stanowisko leży ok. 3,5 km od zapory solińskiej, na przedłużeniu półwyspu związanego z masywem góry Jawor, na głębokości ok. 20–25 m.

Kapitalnym źródłem rejestrującym obecność osadnictwa pradziejowego i średniowiecznego w Bieszczadach stały się diagramy pyłkowe, z których część poddano analizie jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w. (M. Ralska-Jasiewiczowa 1969; 1972a; 1980).

Po roku 1966 nie było już wykopalisk archeologicznych na terenie, który jest przedmiotem niniejszego opracowania. Duża część tego obszaru została natomiast objęta akcją Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP), która ma na celu pełną ewidencję stanowisk archeologicznych w kraju. Prace polegają na systematycznym przeszukiwaniu terenu metodą tzw. badań powierzchniowych, z wykorzystaniem informacji archiwalnych, zdjęć lotniczych etc. Warunki eksploracji są w Bieszczadach wyjątkowo niekorzystne ze względu na minimalny zasięg uprawy ziemi, a więc skrajnie ograniczony dostęp do obserwacji odsłoniętych połaci gruntu. Wyniki badań w północno-wschodniej partii polskiej części tzw. Bojkowszczyzny (wraz z obszernym przedpolem od północy) zostały ogłoszone drukiem (A. Cetera i inni 2000). Dokumentacja i materiały z „bieszczadzkich" poszukiwań AZP w obrębie gotowych, już opracowanych arkuszy, w tym dane nieopublikowane, złożone są w Muzeum Podkarpackim w Krośnie. Część arkuszy AZP (m.in. rejon Jeziora Solińskiego) znajduje się jeszcze w trakcie opracowywania. Wykonawcami badań AZP na interesującym nas terenie byli Janusz Bober, Andrzej Cetera, Jerzy Ginalski, Anna Muzyczuk, Jerzy Okoński, Michał Parczewski, Elżbieta Pohorska-Kleja oraz Barbara i Andrzej Szpunarowie. Eksplorację prowadzono z ramienia wojewódzkich służb ochrony zabytków (z siedzibą w Krośnie, a po reformie administracyjnej w 1999 r. – w Przemyślu), a także Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Muzeum Okręgowego (po zmianie nazwy: Muzeum Podkarpackiego) w Krośnie, Muzeum Historycznego w Sanoku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku oraz Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Istnieje sporo ogłoszonych drukiem wypowiedzi archeologów o pradziejach i średniowieczu Bieszczadów, ale publikacje zwykle dotyczą wybranych, bardziej lub mniej szeroko zakrojonych tematów; wszystkie istotniejsze utwory wykorzystujemy w niniejszym tekście. W roku 1980 ukazało się zwięzłe opracowanie archeologii Bojkowszczyzny w niezmiernie rozległym zasięgu geograficznym, obejmującym górne dorzecza Sanu i Dniestru w strefie karpackiej i przykarpackiej (J. Pasternak 1980). Praca ta opierała się na bardzo niepełnym stanie wiedzy z końca lat pięćdziesiątych XX w. (od r. 1944 r. autor przebywał na emigracji, zmarł w Kanadzie w 1969 r.), obecnie jest zatem całkowicie zdezaktualizowana. Ostatnio w popularnym ujęciu przedstawiono najdawniejszą przeszłość wspólnot ludzkich na ziemi sanockiej (P. Kotowicz, M. Zielińska 2006).

3. PRZEMIANY BIESZCZADZKIEJ ROŚLINNOŚCI W HOLOCENIE

Rekonstrukcję przemian roślinności bieszczadzkiej w holocenie oparto na opublikowanych z tego obszaru wynikach badań paleobotanicznych, torfoznawczych i florystycznych, przede wszystkim Stanisława Marka i Adama Pałczyńskiego (1962), Kazimierza Zarzyckiego (1963), Adama Jasiewicza (1965), Magdaleny Ralskiej-Jasiewiczowej (1972a; 1972b; 1980), Doroty Nalepki i Adama Walanusa (2003), Józefa Kukulaka (2004) i Magdaleny Ralskiej-Jasiewiczowej i in. (2004).

Z pięciu stanowisk, z których opracowano diagramy pyłkowe z osadów tamtejszych torfowisk (Tarnawa Wyżna, Zakole, Wołosate, Smolnik, Smerek; por. ryc. 1) najstarszy profil reprezentuje diagram pyłkowy z Tarnawy Wyżnej (ryc. 2). Późnoglacjalna data radiowęglowa ze spągowej warstwy tego torfowiska to 11 360 ± 170 lat BP (M. Ralska-Jasiewiczowa 1980, Fig. 28, 29).

W wyniku znaczącego, gwałtownego i globalnego ocieplenia około 11 500 lat temu (10 000 lat ^{14}C BP) także we wschodniej części polskich Karpat nastąpiła przebudowa dotychczasowej, późnoglacjalnej szaty roślinnej. Panujące tu wcześniej (w ostatniej fazie późnego glacjału, tj. młodszym dryasie) zbiorowiska roślin zielnych krajobrazu otwartego o charakterze muraw wysokogórskich, stepu i lasostepu z limbą, modrzewiem i sosną, a także ziołoroślami i zaroślami krzewów z jałowcem, rokitnikiem i niskimi (krzewiastymi) brzozami i wierzbami, zostały zastąpione w większości przez zbiorowiska leśne limbowo-modrzewiowo-sosnowe. Na wilgotnych dnach dolin formowały się lasy brzozowe ze świerkiem, w które stopniowo wnikały wiązy i olsze (*Alnus glutinosa*) zastępujące brzozy.

W dolinach, na mineralnych osadach późnoglacjalnych, niektóre bagienne lasy świerkowo-olszynowe zapoczątkowały w tym czasie powstanie jednej z generacji bieszczadzkich torfowisk niskich (S. Marek, A. Pałczyński 1962).

Górna granica lasu przebiegała niżej niż obecnie (do wysokości około 700 m n.p.m.), najprawdopodobniej z przyczyn edaficznych, tj. braku odpowiednich gleb w szczytowych partiach gór.

Pomiędzy datami 9580 BP (460 cm) i 7840 BP (570 cm) lat temu w lasach, w niższych położeniach na stokach wzniesień i w dolinach, rozprzestrzeniały się mezofilne i ciepłolubne liściaste drzewa tj. wiązy, olsze, dęby, lipy, jesion a także leszczyna, która zasiedlała przede wszystkim płytkie kamieniste

[1] Współautor niniejszego tekstu M. Parczewski uczestniczył w nich jako student (K. Godłowski 1966, s. 127).

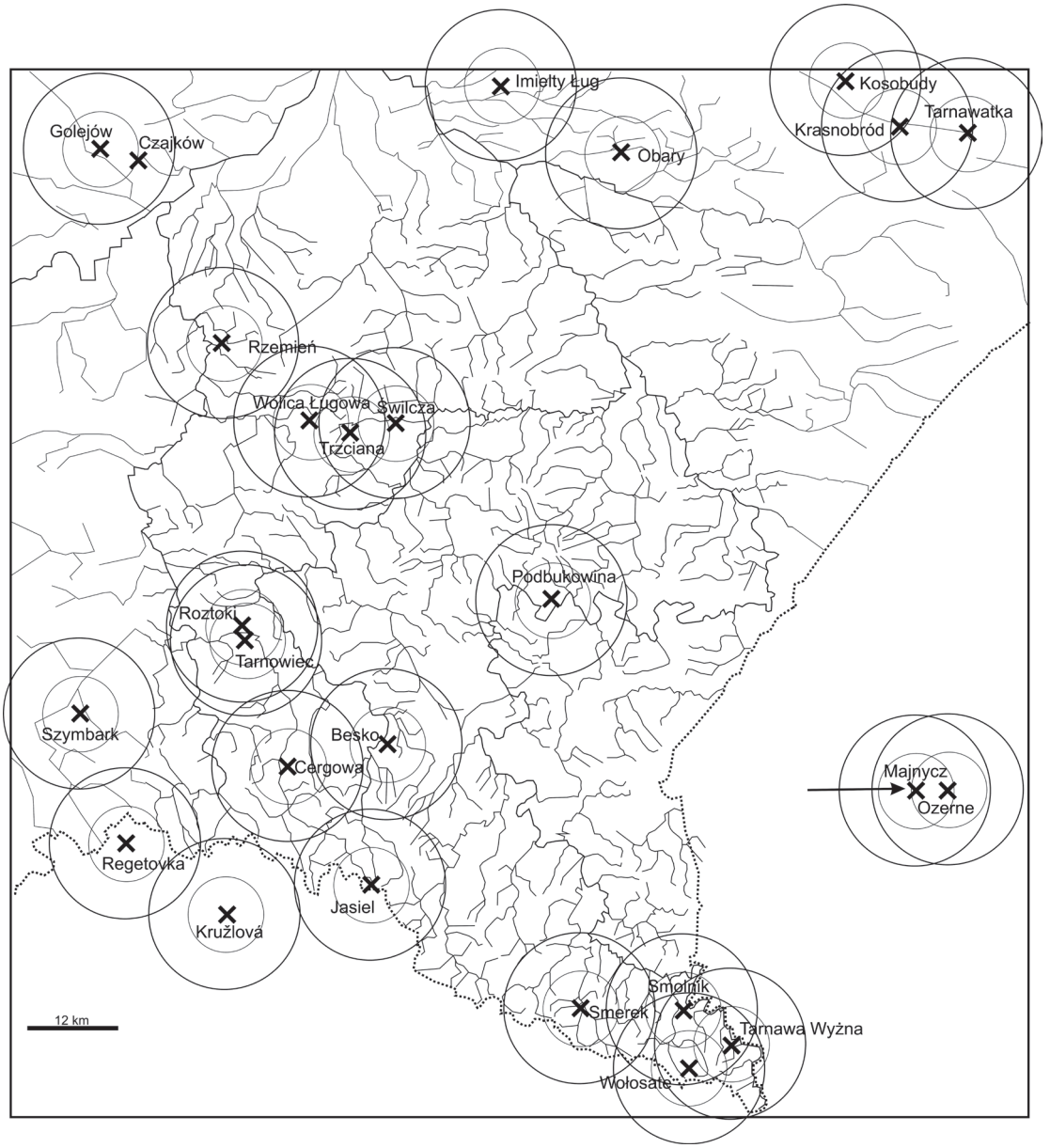

Ryc. 1. Rozmieszczenie stanowisk palinologicznych w Polsce południowo-wschodniej, z których pochodzą diagramy pyłkowe. Zaznaczono tereny w promieniu 5 i 10 km wokół stanowisk

Abb. 1. Verteilung der palynologischen Fundstellen in Südostpolen, aus denen die Pollendiagramme stammen. Markiert wurden die Gebiete um die Fundstellen herum im Umkreis von 5 und 10 km

gleby w obrębie piętra leśnego i ponad podwyższoną już jego górną granicą.

W latach między 7500 BP (520 cm) a 6000 BP (450 cm) w roślinności Bieszczadów miały miejsce niezbyt duże, lecz wyraźne zmiany w składzie i roli niektórych gatunków drzew leśnych. Zmniejszały się udziały wiązów, olszy i leszczyny. Wyraźnie powiększał się udział świerka, zapewne w bagiennych lasach świerkowo-olszynowych. Wskazywałby na to duży udział paproci i roślin, które można wiązać z siedliskami bardziej otwartymi (łąki śródleśne, wilgotne zarośla).

W stropie osadów tego wieku, około 6000 BP (450 cm) lat temu, pojawiają się zwiastuny rozprzestrzeniania się nowych drzew leśnych tj. graba, klonu i buka.

Aż do lat około 4400 BP (410 cm) (tj. 2400 BC) w lasach bieszczadzkich dominowały, na wilgotnych siedliskach w dolinach, zbiorowiska leśne świerkowo-olszynowe, z udziałem wiązów, dębów, lip, jesiona i leszczyny. Stoki gór, aż po podwyższoną górną granicę lasu opanowały wielogatunkowe mieszane lasy liściaste, w których panowały wiązy, lipy i leszczyna. Sosny i brzozy stanowiły we wszystkich typach lasów małą domieszkę.

Zróżnicowanie zbiorowisk leśnych w Bieszczadach w latach od około 9500 BP (660 cm) do około 4400 BP (410 cm) na lasy świerkowo-olszynowe z udziałem drzew innych gatunków liściastych w podmokłych dolinach i mieszane lasy liściaste na zboczach wzniesień, z panującymi mezofilnymi drzewami o nieco innych wymaganiach termicznych i warunkach wilgotnościowych miało znamiona układów klimaksowych w warunkach klimatu o stosunkowo małych wahaniach termicznych i wilgotnościowych.

Około 4000 BP (± 390 cm) ujawniło się wyraźne zwilgotnienie klimatu w postaci podtopień i oligotrofizacji siedlisk. Na istniejących już torfowiskach następowały zmiany typów

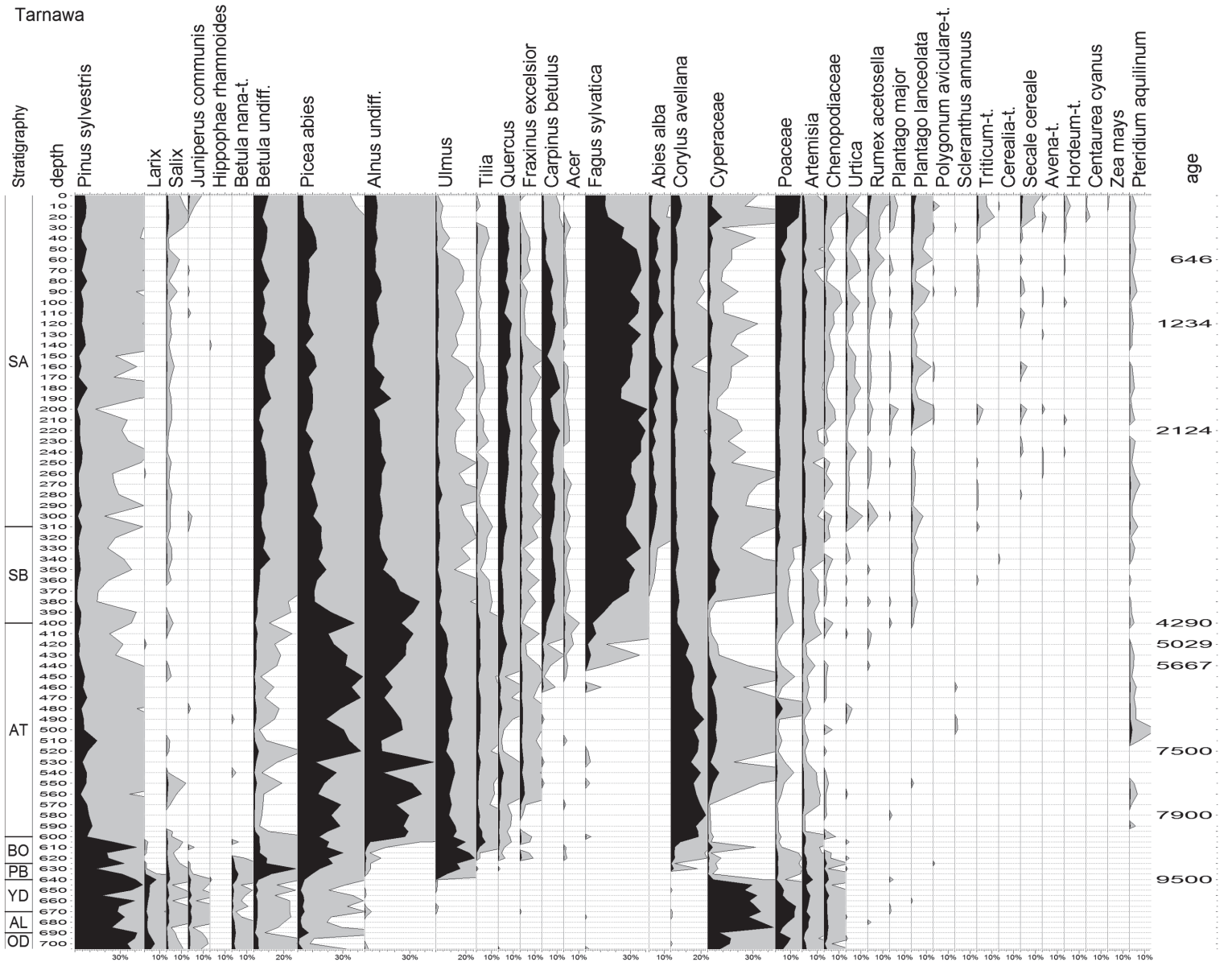

Ryc. 2. Diagram pyłkowy późnoglacjalnych i holoceńskich osadów torfowiska koło Tarnawy Wyżnej w Bieszczadach Zachodnich, znacznie uproszczony *(wg M. Ralskiej-Jasiewiczowej 1972b, 1980; daty wg D. Nalepki i A. Walanusa 2003)*

Abb. 2. Pollendiagramm der spätglazialen und holozänen Ablagerungen des Moors bei Tarnawa Wyżna im westlichen Bieszczady-Gebirge, wesentlich vereinfacht *(nach M. Ralska-Jasiewiczowa 1972b, 1980; Daten nach D. Nalepka und A. Walanus 2003)*

osadów (torfy torfowcowe). Powstawały także torfowiska nowej generacji (S. Marek, A. Pałczyński 1962). Wyraźnie nastąpiło przyspieszenie przekształceń zbiorowisk leśnych. Szereg gatunków dotychczas dominujących w lasach jak wiąz, świerk, olsze i leszczyna traciły dotychczasową pozycję. Gatunkami panującymi i współpanującymi stawały się buk, grab i od 3500 BP (370 cm) rozprzestrzeniająca się jodła. W lasach zwiększyły się nieco udziały dębu i brzozy.

W wyniku tych przekształceń powstały w Bieszczadach rozległe kompleksy lasów bukowych, rzadziej jodłowo-bukowych pokrywających do dziś rozległe zbocza.

W miarę wznoszenia się od podnóża wzniesień ku ich najwyższym szczytom zmieniał się skład florystyczny lasów. Wielogatunkowe lasy liściaste, w których występują dęby, grab, lipy, klony, charakteryzujące piętro pogórza nie przekraczają zwykle wysokości powyżej 450 m n.p.m. Izolowane laski grabowe trafiają się do wysokości 700 m n.p.m. W ekspozycjach północnych granicę gromadnego zasięgu jodły wyznacza wysokość 800–900 m n.p.m. Wyżej panują czyste buczyny, przeważnie do 1060–1160 m n.p.m. U górnej granicy lasów bukowych spotyka się pojedyncze karłowate świerki lub ich grupy. Po najwyższe szczyty rozciągają się połoniny czyli łąki górskie, zróżnicowane na kilka zbiorowisk. Ponad piętrem lasów bukowych, w zaklęsłościach terenu i żlebach występują również zarośla olszy zielonej (*Alnus viridis*), zastępującej kosówkę (*Pinus mugo*) powyżej leśnego piętra w Karpatach Zachodnich. W zasadzie lasy bieszczadzkie odznaczają się dużą monotonią. Taki układ piętrowy roślinności uwarunkowany jest klimatycznie od około 4400 lat BP i tylko częściowo był i jest modyfikowany działalnością człowieka (K. Zarzycki 1963; A. Jasiewicz 1965).

Rekonstrukcja oddziaływania człowieka i rozwoju osadnictwa na szatę roślinną opiera się na prześledzeniu zmian w składzie florystycznym zbiorowisk leśnych, tj. jakościowym i ilościowym występowaniu w analizowanych próbach osadów pyłku poszczególnych taksonów, przede wszystkim drzew, ale także towarzyszących im krzewów i roślin zielnych. Zmiany w zbiorowiskach leśnych spowodowane gospodarką człowieka (antropopresją) sprawiają, że w roślinności pojawiają się także gatunki obce, dotychczas tu nie występujące, lub rozwijają się nowe typy zbiorowisk roślinnych, nie mające odpowiedników w dotychczasowych układach naturalnych (np. zbiorowiska roślin uprawnych lub ruderalnych). Stają się one wskaźnikami antropogenicznych przemian. Nie wszystkie zmiany są lub były rezultatami antropopresji.

W diagramie pyłkowym z Bieszczadów (ryc. 2) z torfowiska w Tarnawie Wyżnej w latach około 7900 BP (580 cm) – 7313 BP (510 cm) występują wahania w wartościach pyłku drzew (niewielki wzrost udziałów pyłku brzozy, dębu, jesionu, wierzby, pojedyncze ziarna pyłku graba i buka) oraz niektórych roślin zielnych (zwłaszcza bylicy i orlicy). Mogą one być podstawą hipotezy, iż są wynikiem działalności człowieka w tym terenie. Można je jednak łączyć z działaniem czynników klimatycznych.

W latach około 5029 BP (420 cm) – 3282 BP (350 cm) zmiany w składzie bieszczadzkich lasów były bardzo duże. Rozprzestrzeniały się nowe gatunki drzew (przede wszystkim grab, buk i klon) i formowały nowe zbiorowiska leśne (mieszane lasy liściaste z grabem w piętrze pogórza, lasy bukowe, bukowo-jodłowe i jodłowo-świerkowe w średnich położeniach wysokościowych). Traciły dotychczasową rolę takie ważne drzewa panujące jak wiąz, świerk, olsza oraz leszczyna. Wskaźnikami antropopresji są tu rośliny zielne, takie jak bylica i komosowate, babki, zwłaszcza babka lancetowata, szczaw, pokrzywa lub chmiel, a także trawy. Udział pyłku roślin zielnych narastał odtąd systematycznie aż po czasy współczesne. Zmiany w roślinności, jakie w tym czasie miały miejsce, były niewątpliwie rezultatem zmian klimatycznych i antropopresji w regionie stanowiska, z którego pochodziły osady badane metodą analizy pyłkowej.

Następne zmiany roślinności wskazujące na oddziaływanie człowieka, tj. ślady gospodarki i osadnictwa na obszarze Bieszczadów, można wykazać w latach około 3282 BP (350 cm) – 2795 BP (340 cm), 2795 BP (310 cm) – 2661 BP (290 cm), 2661 BP (290 cm) – 2124 BP (220 cm), 2124 BP (220 cm) – 1234 BP (120 cm). W tych przedziałach czasowych zmiany w składach zbiorowisk leśnych były stosunkowo niewielkie. „Wskaźnikami antropogenicznymi" są ziarna pyłku roślin zielnych reprezentujących różne siedliska zmienione lub powstałe w wyniku działalności człowieka, a zwłaszcza roślin uprawnych i towarzyszących im chwastów.

W przedziale czasu około 2124 BP (220 cm) – 1234 BP (120 cm) analizy palinologiczne wykazały kilka wahań w ilościowym występowaniu pyłku drzew leśnych. Nie można jednak wykazać zmian w panujących leśnych zbiorowiskach. Ważniejsze zmiany prezentują udziały roślin zielnych. Szczególnie charakterystyczne są na diagramie pyłkowym (ryc. 2) sylwetki roślin reprezentujących zbiorowiska otwarte (łąki, pastwiska, rośliny ruderalne i uprawne) oraz towarzyszące uprawom zbóż (chwasty). Występowanie pyłku tych roślin sugeruje trwałe zagospodarowanie części obszaru. Lasy były ciągle panującą formacją w krajobrazie.

Od około 545 BP (50 cm) gwałtownie zmniejszył się udział pyłku drzew w analizowanych próbach torfowiska z Tarnawy Wyżnej i innych analizowanych torfowisk bieszczadzkich, w których występują osady tego wieku i młodsze (ryc. 2). Wzrastają udziały pyłku roślin zielnych, zwłaszcza wskaźniki narastającej antropopresji. Potwierdzają to wyniki badań osadów rzek z obszaru Bieszczadów (J. Kukulak 2004), jak również historyczne zapisy dotyczące osadnictwa i gospodarki rolno-leśnej (A. Fastnacht 1962; 1991; 1998; 2002; G. Jawor 2004, s. 106–125).

4. STARSZA I ŚRODKOWA EPOKA KAMIENIA

Z terenu Bieszczadów nie są znane, jak do tej pory, stanowiska archeologiczne ze starszej i środkowej epoki kamienia. Natomiast w ich dalszym otoczeniu natrafiono na takie pozostałości, m.in. na terenie Dołów Jasielsko-Sanockich i na Pogórzu Jasielskim (J. Libera 2002, s. 207). Najstarsze znaleziska paleolityczne (środkowy paleolit) pochodzą z obszarów nad środkowym Sanem. Należy do nich krzemienne tzw. ostrze lewaluaskie z miejscowości Ruszelczyce, gm. Krzywcza, po-

łożonej ok. 15 km na zachód od Przemyśla. To przypadkowe znalezisko jest jedynym tego rodzaju we wschodniej części polskich Karpat (M. Połtowicz-Bobak, D. Bobak, R. Janicki 2009). Stanowiska górnopaleolityczne (kultura oryniacka) w dość odległym otoczeniu Bieszczadów ujawniono również w Ujeździe i Żółkowie, gm. Jasło (M. Połtowicz 2004, s. 126) oraz w Przemyślu (J. K. Kozłowski 1963). Jeden z najbardziej interesujących obiektów późnopaleolitycznych z bliższego sąsiedztwa interesującego nas pasma gór łączy się z wielokulturowym stanowiskiem 1 w Hłomczy, pow. Sanok. Miejsce to leży na rozległym cyplu nadzalewowej lewobrzeżnej terasy Sanu. Zostało odkryte przez M. Parczewskiego podczas badań powierzchniowych, natomiast pozostałości osadnictwa paleolitycznego zarejestrowano w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych przez Annę Muzyczuk (M. Łanczont, T. Madeyska, A. Muzyczuk, P. Valde-Nowak 2002). Z późnopaleolityczną kulturą magdaleńską wiążą się pozostałości obiektu częściowo zagłębionego w podłoże oraz towarzyszące mu zabytki krzemienne (158 okazów). Obiekt ten miał wymiary 8,8×3,4 m, zaś jego płaskie dno zalegało na głębokości 80–85 cm. W jego obrębie zalegał nieregularny bruk z otoczaków. Na jednym z kamieni odnotowano ślady ochry (M. Łanczont, T. Madeyska, A. Muzyczuk, P. Valde-Nowak 2002, s. 154). Na podstawie przesłanek stratygraficznych materiały kultury magdaleńskiej z Hłomczy datowane są na czasy sprzed końca dryasu I, na okres między 14 500 a 13 500 BP (M. Łanczont, T. Madeyska, A. Muzyczuk, P. Valde-Nowak 2002, s. 175, 176).

Na terenie Bieszczadów nie odnotowano znalezisk mezolitycznych. Rozmieszczenie odkryć z tego okresu w Polsce południowo-wschodniej, grupujących się w Kotlinie Sandomierskiej (J. Libera 2002), sugeruje, że Bieszczady, Beskid Niski i Pogórza nie były zapewne zasiedlone przez społeczności środkowej epoki kamienia. Nieliczne stanowiska mezolityczne lokują się w dalszej odległości od Bieszczadów, a najbliższe znane są z Przemyśla i miejscowości Sierakośce, gm. Fredropol, pow. Przemyśl (J. Libera 2002, ryc. 9).

5. MŁODSZA EPOKA KAMIENIA I POCZĄTKI EPOKI BRĄZU

5.1. WPROWADZENIE

Pierwsze społeczności neolityczne pojawiły się na terenach na północ od Karpat w drugiej połowie VI tysiąclecia BC. Od tego też czasu możemy mówić o aktywności człowieka neolitycznego we wschodniej części polskich Karpat, początkowo w bardzo ograniczonym zakresie (tędy przebiegały szlaki migracji i kontaktów), z czasem przybrała ona inną postać (zasiedlenie i eksploatacja gospodarcza). Poczynając od neolitu zmiany powodowane przez człowieka w środowisku naturalnym zaczęły być na tyle duże, że stały się czytelne w źródłach paleogeograficznych. Proces ten łączył się głównie z przekształcaniem pierwotnych zbiorowisk roślinnych związanych z pozyskaniem terenów upraw i wypasów zwierząt (prześwietlenia lasów, odlesienia).

Pojedyncze luźne zabytki archeologiczne z młodszej epoki kamienia znajdowano w otoczeniu Bieszczadów już w pierwszej połowie XX wieku (np. A. Dagnan-Ginter, M. Parczewski 1976; P. Valde-Nowak 1988), ale pierwsze informacje o aktywności gospodarczej człowieka pradziejowego na interesujących nas terenach są efektem badań palinologicznych, podjętych w latach sześćdziesiątych XX w. Dostarczyły ich analizy diagramów pyłkowych z Polski południowo-wschodniej (ryc. 1). Ważne miejsce zajmują wśród nich diagramy bieszczadzkie z Tarnawy Wyżnej, Smereka i Wołosatego (M. Ralska-Jasiewiczowa 1969; 1972a; 1980), z Jasiela w Beskidzie Niskim (K. Szczepanek 1987), a także z Dołów Jasielsko-Sanockich (K. Harmata 1995, A. Wacnik i in. 2006). Zapis palinologiczny wskazuje, że od końca IV tysiąclecia BC tereny te były eksploatowane przez społeczności późnoneolityczne, a zmiany roślinności sugerują miejscowe prześwietlenia pierwotnych lasów subborealnych oraz niewielkie odlesienia związane, jak przypuszczała Magdalena Ralska-Jasiewiczowa, z wypasami zwierząt (M. Ralska-Jasiewiczowa 1969; 1980).

Należy uznać, że do połowy lat osiemdziesiątych XX w. nie dysponowano wystarczająco wiarygodnym archeologicznym potwierdzeniem informacji palinologów o aktywności człowieka neolitycznego na terenie Bieszczadów i Beskidu Niskiego. Stwierdzenie to można odnieść do całego obszaru wschodnich polskich Karpat. W pierwszym monograficznym opracowaniu osadnictwa neolitycznego w Karpatach polskich (P. Valde-Nowak 1988) odnotowano stosunkowo niewiele stanowisk archeologicznych datowanych na młodszą epokę kamienia i początki epoki brązu, które lokują się w Bieszczadach i na ich obrzeżach. Są one reprezentowane przez luźne znaleziska przedmiotów kamiennych i krzemiennych. Dość liczne takie znaleziska, znane wówczas ze wschodnich pogórzy polskich Karpat oraz z Dołów Jasielsko-Sanockich (lokalnie bardzo obfite, np. w rejonie miejscowości Husów, pow. Łańcut, czy Hłudno, pow. Brzozów), znane wówczas ze pogórzy wschodnich polskich Karpat oraz Dołów Jasielsko-Sanockich wyraźnie kontrastowały z brakiem rozpoznanych trwałych form osadnictwa na tych terenach.

W następnych latach stan badań nad neolitem i epoką brązu na tych terenach ulegał stopniowym, istotnym zmianom. Przyrost informacji o osadnictwie pradziejowym łączył się głównie z realizacją badań powierzchniowych prowadzonych w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP). Odkrywane w jego ramach nowe stanowiska były podstawą opracowań relacji człowiek-środowisko naturalne w neolicie i początkach epoki brązu we wschodniej części Karpat polskich (S. Czopek, S. Kadrow 2001; A. Pelisiak 2003a; 2004; 2005). Od lat pięćdziesiątych XX wieku tereny te są obszarem badań archeologów z ośrodka krakowskiego (Karpacka Ekspedycja Archeologiczna, Uniwersytet Jagielloński oraz Oddział PAN). Nie do przecenienia w intensyfikacji badań i pozyskiwaniu nowych danych we wschodniej części polskich Karpat stała się aktywność muzeów, głównie w Krośnie, Sanoku, Przemyślu i Rzeszowie, a od 1999 r. działalność Instytutu Archeologii obecnego Uniwersytetu Rzeszowskiego. Głównie na problematykę neolitu i początków epoki brązu był ukierunkowany duży międzynarodowy projekt badawczy osadzony na pogranicznych terenach Polski i Słowacji, kierowany przez Jana Machnika, chociaż Bieszczady i ich najbliższe otoczenie nie wchodziły

w zakres przestrzenny tych badań (J. Machnik 2001b; 2008). Ważne rezultaty przyniosły projekty kierowane przez Jana Machnika, Sylwestra Czopka i Andrzeja Pelisiaka, dotyczące pradziejów zachodniej Ukrainy (np. J. Machnik, P. Mačala 1992; 1996; J. Machnik 1993; 1994; 1998a; 1998b; 2001a; 2001b; 2008; J. Machnik, E. Sosnowska 1996; 1998; 1999; J. Machnik, E. Sosnowska, V. Cyhylyk 1997; J. Machnik, D. Pawliw, A. Pelisiak, W. Petehyrycz 2005; K. Harmata, J. Machnik, L. Starkel 2006). Przedsięwzięcia te, aczkolwiek nie objęły bezpośrednio Bieszczadów, dostarczyły istotnych informacji o osadnictwie na terenach górskich w ich sąsiedztwie. Przyrost informacji o osadnictwie neolitycznym zaowocował ujęciami monograficznym (A. Pelisiak 2003a; 2004; 2005; R. Zych 2008), a także innymi opracowaniami problematyki neolitycznej, nieraz z akcentami polemicznymi (J. Machnik 1994; 1998a; 1988b; 2001a; P. Valde-Nowak 2001), które odnosiły się do przekształceń osadniczych, ekonomicznych i społecznych w późnym neolicie w Beskidzie Niskim, Bieszczadach Zachodnich i na Pogórzu Karpackim.

Aktualny obraz osadnictwa z młodszej epoki kamienia i wczesnego okresu epoki brązu różni się w sposób zasadniczy od stanu wiedzy sprzed 25 lat. Na obszarze wschodniej części polskich Karpat liczba znanych stanowisk wzrosła kilkadziesiąt razy. Pozyskano również nowe informacje z terenów bieszczadzkich. Jednak pomimo tego spektakularnego progresu należy zadać pytanie, w jakim stopniu odzwierciedla on rzeczywistą aktywność człowieka pradziejowego na tym terenie. Kluczowe znaczenie w archeologicznym rozpoznaniu terenu mają warunki prowadzenia systematycznych badań powierzchniowych. W przypadku Bieszczadów i Beskidu Niskiego penetracja jest mocno utrudniona, co wynika głównie z dużego zalesienia. Należy podkreślić, że wszystkie nowe stanowiska płaskie w Bieszczadach i ich najbliższym otoczeniu zostały odkryte na niewielkich, niezalesionych partiach terenu. Takich miejsc nie jest wiele, a znaleziska z młodszej epoki kamienia i wczesnego okresu epoki brązu rejestrowano tam względnie często. Twierdzimy, że aktualnie znane stanowiska (chodzi tu głównie o neolit i początki epoki brązu) tylko częściowo odzwierciedlają rzeczywisty obraz osadnictwa. Nasza wiedza o podstawowych regułach osadniczo-ekonomicznych rządzących bytowaniem np. ludności kultury pucharów lejkowatych, kultury ceramiki sznurowej czy kultury mierzanowickiej pozwala na uściślenia w tym zakresie. Aby tego dokonać, zaprezentowany niżej obraz aktywności człowieka pradziejowego ukazany zostanie w kontekście osadnictwa na znacznie większym obszarze.

Niniejsza część opracowania nie aspiruje do rangi systematycznej i pełnej prezentacji problematyki młodszej epoki kamienia i wczesnej epoki brązu w Bieszczadach i ich otoczeniu. Są to raczej refleksje nad tym fragmentem pradziejów, sformułowane na podstawie źródeł archeologicznych oraz paleogeograficznych i przedstawione na tle zmapowanych stanowisk archeologicznych.

5.2. WCZESNY NEOLIT

Na terenie Bieszczadów i Beskidu Niskiego nie zarejestrowano pozostałości osadnictwa wczesnoneolitycznego (kultura ceramiki wstęgowej rytej, kultura malicka – druga połowa VI – pierwsza połowa IV tysiąclecia BC). W przypadku tych społeczności możemy z dużym prawdopodobieństwem przyjąć twierdzenie, że brak materiałów odzwierciedla stan rzeczywisty. Społeczności te, kultur kręgu naddunajskiego, preferowały i zasiedlały przede wszystkim te strefy środowiska, które charakteryzowały się wysoką przydatnością rolniczą. W Polsce południowo-wschodniej były to płaty lessów na północnym przedpolu Karpat. Tam też koncentrowało się osadnictwo tych społeczności, czego potwierdzeniem są liczne osiedla, w tym wiele badanych wykopaliskowo (np. T. Aksamit 1963; 1966; 1968; S. Kadrow 1990a; 1990b; 1997; S. Czopek 1998a; 1999; M. Dębiec 2006). Tereny Beskidu Niskiego i Bieszczady pozbawione są pokryw lessowych oraz bardzo żyznych gleb. Ten stan powodował, że środowisko naturalnie nie oferowało tam warunków wystarczających dla gospodarki pierwszych rolników, a co za tym idzie wykluczało te tereny jako obszar, który mógł być brany pod uwagę przez tę ludność w trakcie podejmowania decyzji osadniczych.

Brak pozostałości osadnictwa wczesnoneolitycznego nie jest równoznaczny z tym, że ludność ta nie znała obszarów górskich. Centra osadnicze na północ i południe od łuku Karpat nie pozostawały we wzajemnej izolacji. Różnorakie kontakty między nimi potwierdzają z jednej strony zabytki pochodzenia „południowego", np. ceramika kultury bukowogórskiej i przedmioty obsydianowe rejestrowane powszechnie na stanowiskach wczesnoneolitycznych na lessach rzeszowsko-przemyskich (np. S. Kadrow 1990a; 1997), z drugiej przedmioty wykonane z krzemieni, których złoża są na północ od Karpat, odkrywane na stanowiskach słowackich (M. Kaczanowska 1985). Naturalne szlaki kontaktów przebiegały przez najdogodniejsze miejsca przekraczania Karpat, tj przez przełęcze karpackie. Należy podkreślić, iż jednoznaczne wyznaczenie dróg kontaktów przecinających główną grań wschodnich Karpat polskich nie jest łatwe (por. P. Valde-Nowak 2010). O ich istnieniu, i przybliżonym przebiegu, mogą świadczyć pojedyncze przedmioty obsydianowe rejestrowane głęboko w Karpatach (także na przedpolu Bieszczadów). Ich rozmieszczenie w kontekście obniżeń w głównej grani Karpat wydaje się być przekonywującą przesłanką naturalnych tras komunikacji również poprzez przełęcze bieszczadzkie (problem szlaków transkarpackich we wczesnym neolicie badanych na podstawie danych geograficznych i materiałów wykonanych technikami krzemieniarskimi jest przedmiotem opracowania przygotowywanego przez autora niniejszej części tej pracy).

5.3. KULTURA PUCHARÓW LEJKOWATYCH

Po raz pierwszy obszary Bieszczadów i Beskidu Niskiego zaczęły być wykorzystywane osadniczo i gospodarczo w relatywnie znacznym zakresie w drugiej połowie IV tysiąclecia BC przez ludność kultury pucharów lejkowatych (ryc. 3). Społeczności te stosowały na dużą skalę bardzo skuteczne narzędzie agrotechnicznie, którym był ogień (J. Kruk 1980; J. Kruk, S. Milisauskas 1999). Gospodarka żarowa połączona z wypalaniem dużych połaci lasu (ogień służył do oczyszczania terenu z pierwotnej roślinności na pola i tereny wypasu zwierząt, a jednocześnie spalone rośliny użyźniały glebę) powodowały, że społeczności te w adoptowały dla swoich potrzeb różnorodne lokalne warunki środowiskowe, w tym obszary z mało żyznymi glebami, wcześniej niewykorzystywane osadniczo i gospodarczo (A. Pe-

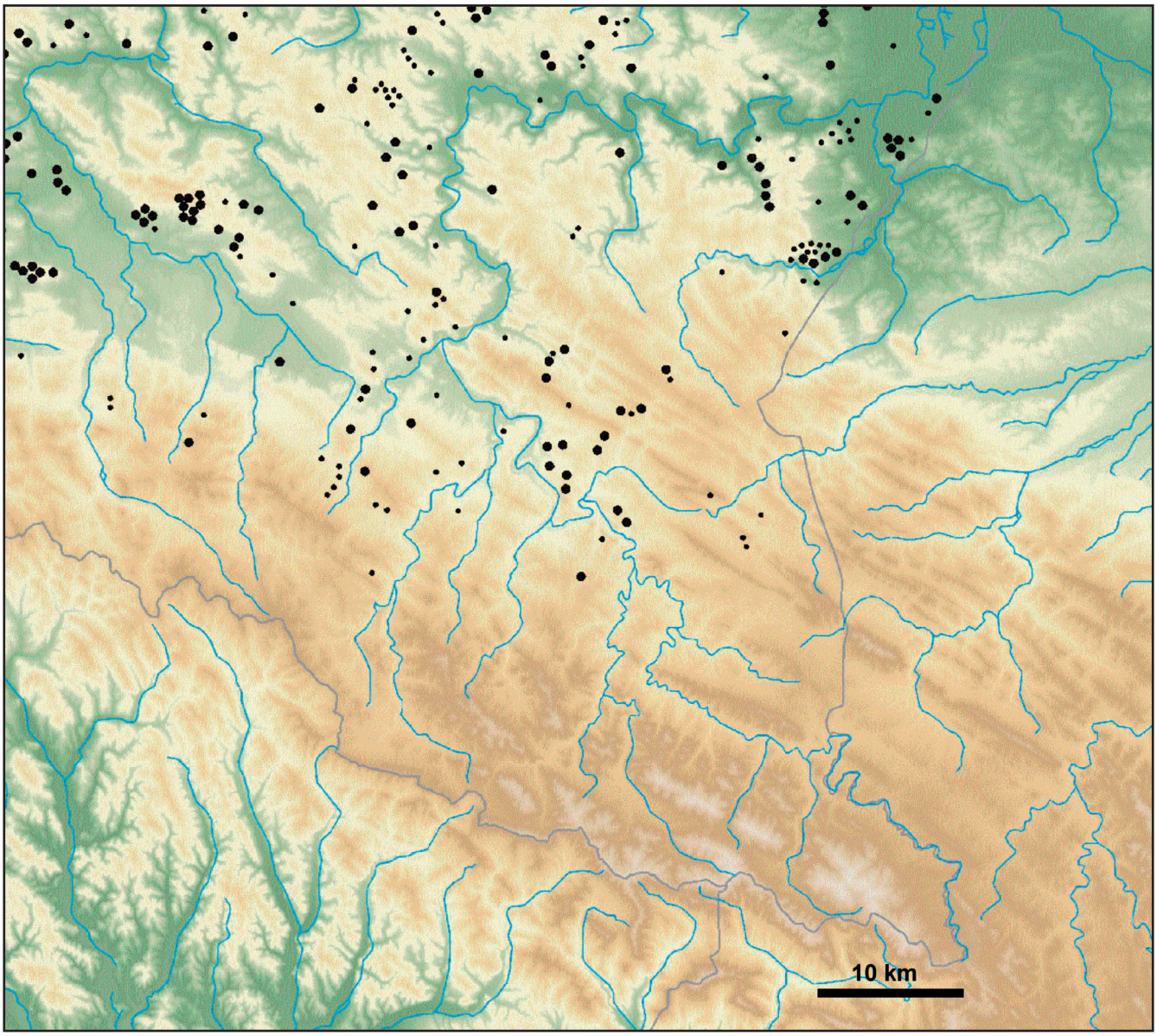

Ryc. 3. Stanowiska kultury pucharów lejkowatych w górnym dorzeczu Sanu. Kółka większe – osady, kółka mniejsze – znaleziska przedmiotów pojedynczych i ich małe zbiory *(wg A. Pelisiaka)*

Abb. 3. Fundstellen der Trichterbecherkultur im oberen San-Lauf. Größere Kreise – Siedlungen, kleinere Kreise – einzelne Gegenstände und ihre kleinen Sammlungen *(nach A. Pelisiak)*

lisiak 2003b; M. Rybicka 2004). Elastyczność w tym zakresie spowodowała wkraczanie osadnictwa społeczności kultury pucharów lejowatych również w strefy ekstremalne, w tym na pogórza i niższe partie gór (ryc. 3). Pozostałości stałego osadnictwa ludności KPL skupiają się na obszarach do wysokości nieznacznie przekraczających 400 m n.p.m., głównie na pogórzach Dynowskim, Strzyżowskim i Przemyskim, w Dołach Jasielsko Sanockich oraz na przedpolu Karpat. Tereny te częściowo są pokryte pylastymi utworami lessopodobnymi, które są skałą macierzystą żyznych gleb brunatnych i lessive. Były to środowiska sprzyjające uprawie roślin i hodowli zwierząt.

Osiedla ludności KPL z pogórzy karpackich nie były rozległe i długotrwałe. Składały się zapewne z kilku domów i towarzyszących im konstrukcji osadowych. Zamieszkiwać je mogło kilka rodzin (kilkadziesiąt osób). Osady podobnej wielkości znane są z wielu regionów Niżu (np. A. Pelisiak 2003b; M. Rybicka 2004). Osiedla z pogórzy karpackich pod względem wielkości, czasu trwania oraz wielkości zamieszkujących je populacji znacznie odbiegają od osad „lessowych" KPL. Potwierdzają jednak w miarę stałe formy osadnictwa ludności KPL na tych terenach. Dobrą ilustracją takich osiedli są stanowiska badane wykopaliskowo w Tarnawce, stan. 9, gm. Markowa (R. Zych 2004; 2008) czy Przybówce, stan. 1, gm. Wojaszówka (J. Gancarski, W. Pasterkiewicz, A. Pelisiak 2008). Odkryto tam znaczną ilość ruchomego materiału zabytkowego i pozostałości konstrukcji osadowych. Niestety niewielki zakres przestrzenny przeprowadzonych tam wykopalisk uniemożliwia wiarygodną odpowiedź na co najmniej kilka istotnych pytań dotyczących np. wielkości tych osiedli i czasu ich zasiedlenia.

Obszary Bieszczadów, a szerzej wyższe partie całych Beskidów nie były trwale zasiedlone przez tę ludność. Najbliższą osadę zidentyfikowano w miejscowości Berezka, pow. Lesko, stan. 17. Należy jednak odnotować pojedyncze przedmioty kamienne i krzemienne, które można łączyć z KPL. W Równi,

pow. bieszczadzki, stan. 2, zarejestrowano drapacz wykonany z masywnego wióra z krzemienia wołyńskiego, w tej samej miejscowości na stanowisku 5 odkryto duży wiór z krzemienia wołyńskiego, w Brzegach Dolnych, pow. bieszczadzki, stan. 1 – wiór z krzemienia wołyńskiego, w Solinie, pow. Lesko, stan. 1 – duży wiór z krzemienia wołyńskiego, zaś z miejscowości Jamna (pow. bieszczadzki) pochodzi czworościenna siekiera wykonana z krzemienia świeciechowskiego. Wymienione stanowiska dowodzą co najmniej penetracji Bieszczadów przez społeczności KPL. Godne odnotowania są ważne przesłanki wypasów prowadzonych poza terenami stałego osadnictwa. Za taką należy uznać ważne znaleziska (nie odnotowano tam ceramiki) ze stanowiska 8 w miejscowości Lubatowa, gm. Dukla (P. Valde-Nowak 2001). Zważywszy na dość liczne w otoczeniu Bieszczadów znaleziska luźnych neolitycznych przedmiotów, w tym i takich i wyraźnie „pucharowych" nawiązaniach, nie można wykluczyć, iż stanowią one archeologiczne odzwierciedlenie wypasów poza strefami zasiedlonymi przez te społeczności, w tym i takie, które również prowadzono w głębokich partiach Karpat.

5.4. KULTURA CERAMIKI SZNUROWEJ

Na wschodnich terenach polskich Karpat zasięg pozostałości osadnictwa ludności kultury ceramiki sznurowej w znacznym stopniu pokrywa się z obszarem, na którym rejestrowano stanowiska kultury pucharów lejkowatych. O ile jednak w przy-

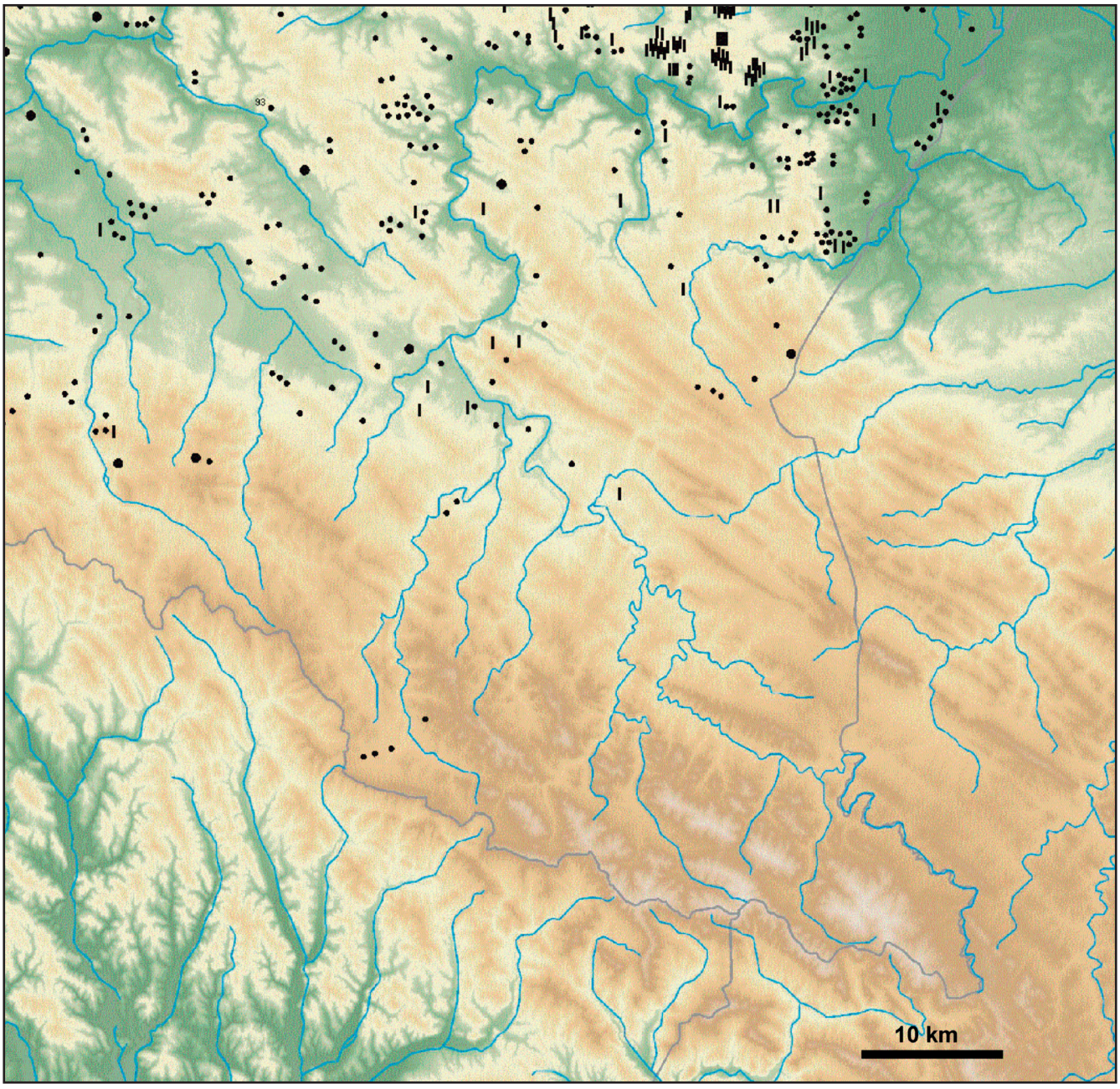

Ryc. 4. Stanowiska kultury ceramiki sznurowej w górnym dorzeczu Sanu. Kółka większe – obozowiska, kółka mniejsze – znaleziska pojedyncze, pozostałe – kurhany *(wg A. Pelisiaka)*

Abb. 4. Schnurkeramische Fundstellen im oberen San-Lauf. Große Kreise – Lagerplätze, kleinere Kreise – lose Funde, restliche – Hügelgräber *(nach A. Pelisiak)*

padku ludności KPL były to osady i znaleziska pojedyncze, to w przypadku KCS możemy mieć do czynienia ze stanowiskami kurhanowymi oraz ze znaleziskami luźnymi (nie jest wykluczone, że część z nich pochodzi z całkowicie zniszczonych kurhanów) (ryc. 4). Podobnie jak w przypadku KPL stanowiska te lokują się głównie na pogórzach karpackich, do wysokości nieznacznie przekraczających 400 m n.p.m. Największe ich skupienia, w tym wiele stanowisk badanych (J. Machnik 1990; 1998a; 2001a; J. Machnik, E. Sosnowska 1996; 1998; 1999; P. Jarosz 2002) usytuowanych jest na pogórzach Dynowskim i Przemyskim (S. Czopek 1997; M. Gedl 1997). Wyniki badań powierzchniowych prowadzonych w ostatnich latach w ramach projektu AZP sugerują, że kurhany KCS mogły istnieć również w wyższych partiach terenu. Jako przykład można podać kopce zarejestrowane w Uhercach Mineralnych, pow. Lesko, stan. 9, Lisznej, pow. Sanok, stan. 6, czy w miejscowości Stróże Wielkie, pow. Sanok, stan. 1 („Mohyła"). Jednoznaczna kwalifikacja kulturowa nie jest jeszcze możliwa (obiekty te nie były objęte badaniami wykopaliskowymi). Niemniej ich wielkość i lokalizacja na kulminacjach długich garbów terenowych odpowiada „klasycznym" karpackim lokalizacjom kurhanów ludności kultury ceramiki sznurowej.

W głębszych partiach Beskidów zarejestrowano również pojedyncze przedmioty, które jednoznacznie można łączyć z KCS. Na przedpolu Przełęczy Łupkowskiej, w miejscowości Łupków znaleziono siekiery krzemienne, również z Łupkowa pochodzi topór kamienny, topór zarejestrowano także w Smolniku, pow. Sanok, stan. 8. Na podobne znaleziska natrafiono na przedpolu Bieszczadów w Czaszynie, pow. Sanok (siekiery krzemienne), Lesku (kamienny topór łódkowaty), Zagórzu (topór kamienny) czy Starym Zagórzu, pow. Sanok (kamienny topór łódkowaty). Przedmioty te stanowią częsty element wyposażenia zmarłych, nie jest więc wykluczone, że pochodzą ze zniszczonych kurhanów.

W wypadku takich znalezisk nie można wykluczyć także innej ich interpretacji: są to pozostałości obozowisk tej ludności (lub ludności KPL w wypadku części materiałów neolitycznych o niejednoznacznym obliczu kulturowym). Istotną tego przesłanką może być, wspominane już w kontekście eksploatacji terenów górskich przez społeczności KPL, stanowisko 8 w Lubatowej. Tam, w miejscu znalezienia topora kamiennego, szczegółowe badania powierzchniowe wykonane przez Jana Gancarskiego dostarczyły niewielkiego zbioru zabytków krzemieniarskich. Materiały te dość jednoznacznie interpretowane są przez Pawła Valde-Nowaka jako pozostałości po grupie ludności KPL wypasającej swoje stada (P. Valde-Nowak 2001). Stanowisko to jest ważne nie tylko dla interpretacji pojedynczych znalezisk z otoczenia Bieszczadów, zarówno KPL jak i KCS, ale i innych podobnych stanowisk z terenów górskich (por. P. Valde-Nowak 1995; 1999; P. Valde-Nowak, W. Weissmüller 1994).

Z późnym neolitem łączy się istotny problem pierwszego etapy eksploatacji gospodarczej terenów karpackich. Dotyczy on również otoczenia Bieszczadów. Fascynująca i prowadzona na wysokim poziomie merytorycznym dyskusja zapoczątkowana została niemalże dwie dekady temu (J. Machnik 1994; 1998a; 1988b; 2001a; P. Valde-Nowak 2001). Jej istotą jest problem, który w najbardziej skondensowanej postaci sprowadza się do odpowiedzi na pytanie: czy społeczności kultury ceramiki sznurowej eksploatowały tylko środowiska wcześniej przekształcone (odlesione) przez ludność kultury pucharów lejkowatych, czy też, niekiedy, były neolitycznymi pionierami w nieprzekształconych wcześniej antropogenicznie środowiskach górskich i dostosowywały te środowiska na potrzeby wypasów zwierząt. Potwierdzenia tezy o pionierskim charakterze społeczności kultury ceramiki sznurowej w polskich Karpatach wschodnich można by dopatrywać się w ważnych stanowiskach z otoczenia Bieszczadów oraz w bieszczadzkich diagramach pyłkowych. Poza hodowlą zwierząt mogło to być również pozyskiwanie surowców krzemionkowych. Ważnym argumentem przemawiającym za taką hipotezą jest obszar eksploatacji skał krzemionkowych w rejonie Góry Cergowej – datowanie tego stanowiska, również w kontekście informacji paleobotanicznych wskazuje jednoznacznie na jego poźnoneolityczną metrykę (J. Budziszewski, M. Skowronek 2001; K. Szczepanek 2001).

5.5. KULTURA MIERZANOWICKA

We wczesnym okresie epoki brązu w Polsce południowo-wschodniej zamieszkiwała ludność kultury mierzanowickiej (ryc. 5). Ponadto na ten okres (schyłek III i pierwsze stulecia II tysiąclecia BC) przypada kształtowanie się na terenie Dołów Jasielsko-Sanockich dwóch fenomenów kulturowych, które nie znajdują odpowiedników na północ od Karpat. Jest to grupa pleszowska kultury mierzanowickiej oraz lokalny odłam kultury Otomani-Füzesabony. Sztandarowym stanowiskiem dla obu zjawisk są następujące po sobie osiedla obronne w Trzcinicy koło Jasła (J. Gancarski 1999a; 1999b; 2009). Osadnictwo grupy pleszowskiej obejmuje znaczne tereny Polski południowej, natomiast stanowiska kultury Otomani-Füzesabony odnotowano na niewielkim obszarze Dołów, gdzie tworzą wyraźne skupisko. Poziomem cywilizacyjnym wyraźnie odbiegają one od innych ugrupowań z terenów Polski centralnej i południowej, w tym od innych grup kultury mierzanowickiej. Zarówno grupa pleszowska, jak i jasielski odłam kultury Otomani-Füzesabony, osadzone są w tradycjach kulturowych Kotliny Karpackiej i pod wieloma względami nawiązują do tamtejszych ugrupowań. Jak dotąd nie natrafiono na pozostałości osadnictwa grupy pleszowskiej i kultury Otomani-Füzesabony z terenu Bieszczadów. Nie ulega jednak wątpliwości, że tereny te znane były wspomnianym społecznościom, a nie można wykluczyć, że Bieszczady i ich najbliższe otoczenie były wykorzystywane przez tę ludność, np. jako tereny wypasów zwierząt.

Rozmieszczenie stanowisk kultury mierzanowickiej w Polsce południowo-wschodniej jest podobne jak w przypadku KPL i KCS. W strefie karpackiej grupują się one na pogórzach i w Dołach Jasielsko-Sanockich. Na tych terenach zidentyfikowano wiele osiedli oraz pojedynczych znalezisk przedmiotów krzemiennych. Należy jednak zaznaczyć, iż osady były tutaj niewielkie i raczej krótkotrwałe. Nie zarejestrowano jak dotąd osiedli dużych, takich jak na Wysoczyźnie Kańczuckiej na przedpolu Karpat, choćby w Sieteszy, pow. Przeworsk, stan. 5 (P. Madej 1998; 1999; 2000; 2001; G. Calderoni, P. Madej, P. Valde-Nowak 2000).

W otoczeniu Bieszczadów odnotowano zarówno pozostałości osad, jak i charakterystyczne przedmioty krzemienne, których datowanie na wczesny okres epoki brązu nie budzi wątpliwości. Osiedla zarejestrowano w Uhercach Mineralnych, pow.

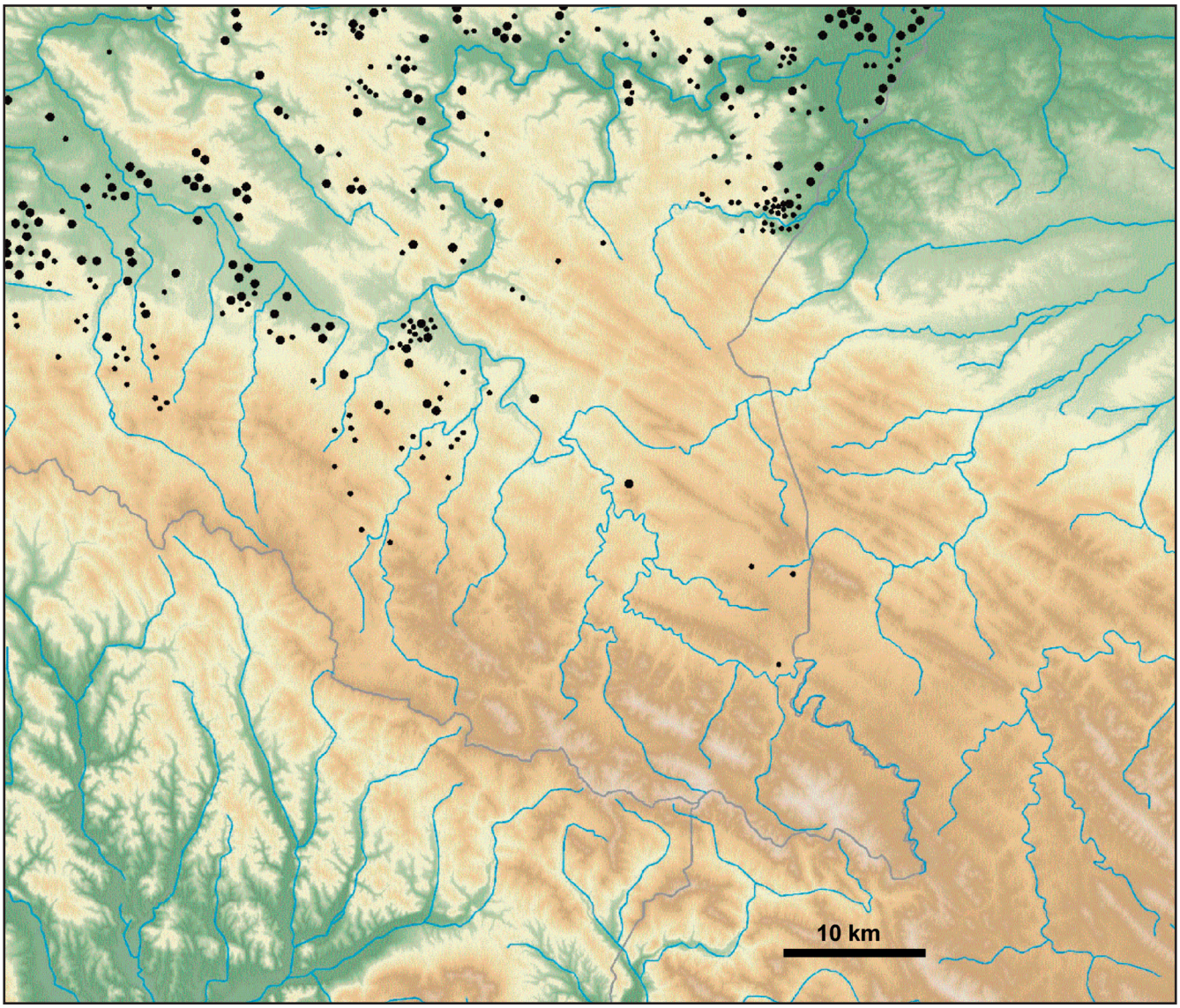

Ryc. 5. Stanowiska kultury mierzanowickiej w górnym dorzeczu Sanu *(wg A. Pelisiaka)*
Abb. 5. Mierzanowice-Fundstellen im oberen San-Lauf *(nach A. Pelisiak)*

Lesko, stan. 19, Lesku, stan. 4, Czaszynie, pow. Sanok, stan. 19 i 21 oraz Morochowie, pow. Sanok, stan. 5, 12 i 21. Nie były one badane wykopaliskowo, jednakże zarówno fragmenty ceramiki jak i przedmioty krzemienne odkryte na powierzchni są dowodem na to, iż prawdopodobnie mamy do czynienia z pozostałościami niewielkich osad. Stosunkowo liczne są stanowiska reprezentowane przez przedmioty krzemienne. Jako przykłady można wskazać Smolnik, pow. bieszczadzki, stan. 5 (zgrzebło wykonane z krzemienia wołyńskiego), Bystre, pow. bieszczadzki, stan. 3 (krzemienne ostrze bifacjalne), Hoszów, pow. bieszczadzki, stan. 1 (narzędzie wnękowe z odłupka krzemiennego), Turzańsk, pow. Sanok, stan. 3 (fragment dwuściennego narzędzia rdzeniowego z krzemienia wołyńskiego), Rzepedź, pow. Sanok, stan. 2 (krzemienny nóż tylcowy), Płonna, pow. Sanok, stan. 2 (krzemienne zgrzebło), Łukowe, pow. Sanok, stan. 11 (m.in. 1 fr. grocika krzemiennego) oraz Czaszyn, pow. Sanok, stan. 18 (narzędzie z wnęką wykonane z rogowca). Stanowiska te są pozostałością prawdopodobnie obozowisk niezwiązanych ze stabilnym osadnictwem. Brak również narzędzi rolniczych stosowanych przy uprawie zbóż. Materiały te można łączyć z czasowymi, może sezonowymi pobytami tutaj grup ludności, związanymi najprawdopodobniej z wypasami zwierząt.

5.6. MATERIAŁY NEOLITYCZNE O NIEUSTALONEJ PRZYNALEŻNOŚCI KULTUROWEJ

Na interesującym nas terenie zarejestrowano stosunkowo liczne stanowiska reprezentowane przez pojedyncze przedmioty krzemienne, kamienne lub niewielkie ich zbiory o cechach niewątpliwie neolitycznych (ryc. 6). Są to narzędzia wykonane z wiórów, wióry od rdzeni jednopiętowych i ich fragmenty oraz fragmenty siekier czworościennych. Materiały te odkryto np. w Smolniku, pow. bieszczadzki, stan. 5 (wióry krzemienne), Smolniku, pow. bieszczadzki, stan. 6 (1 fr. wióra), Lipiu, pow. bieszczadzki, stan. 2 (1 fr. wióra prawdopodobnie z krzemienia jurajskiego), Paniszczewie, pow. bieszczadzki (zabytki krzemienne), Bukowcu, pow. Lesko, stan. 14 (1 fr. wióra z lidytu), Sokolem, pow. bieszczadzki, stan. 2 (1 rdzeń krzemienny), Górzance, pow. Lesko, stan. 4 (1 fr. wióra ze skały krze-

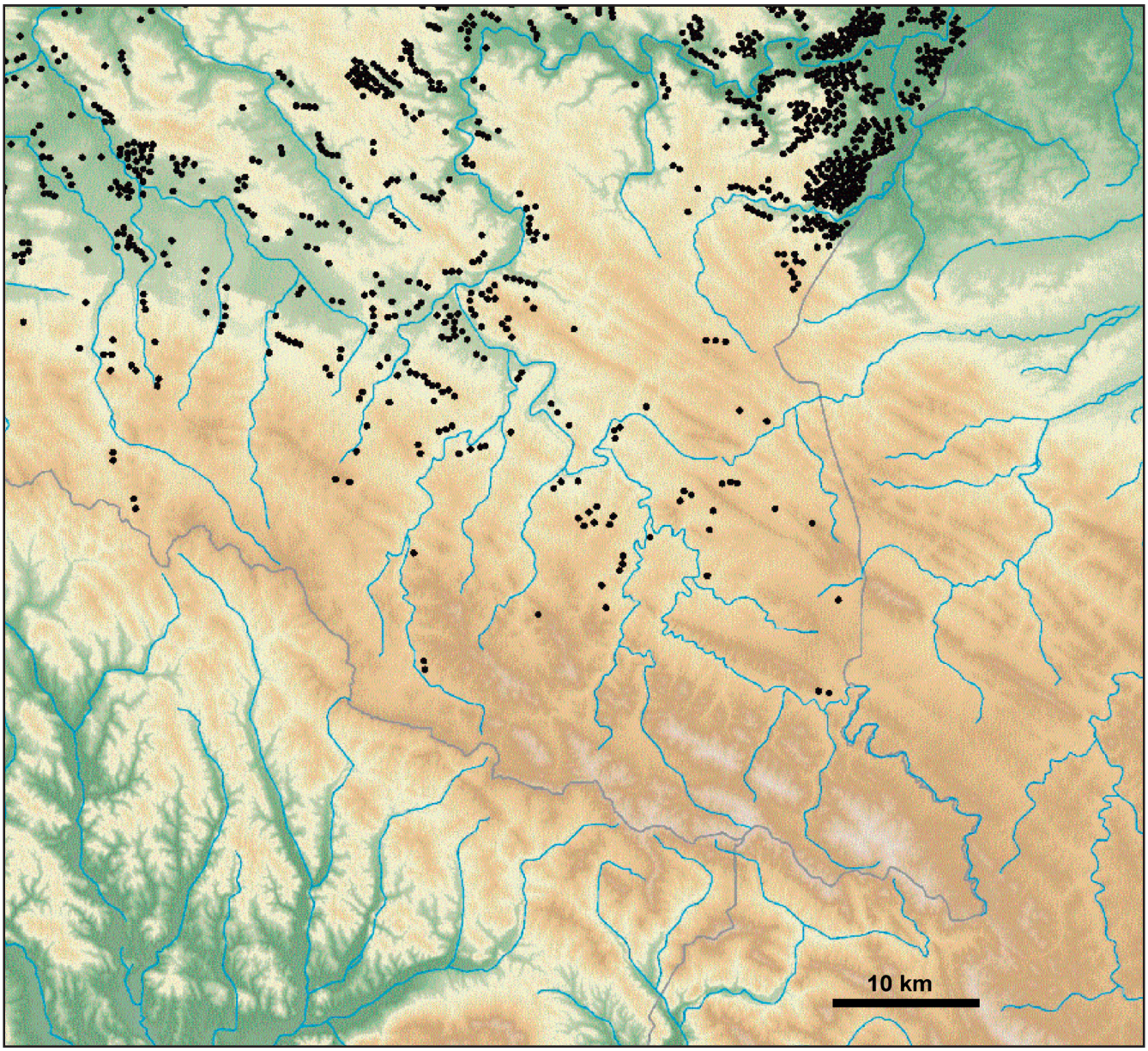

Ryc. 6. Stanowiska neolityczne o nieustalonej kwalifikacji kulturowej w górnym dorzeczu Sanu *(wg A. Pelisiaka)*
Abb. 6. Neolithische Fundstelle ohne Kulturzugehörigkeit im oberen San-Lauf *(nach A. Pelisiak)*

mionkowej), Teleśnicy Oszwarowej, pow. bieszczadzki, stan. 1 (wiór i inne zabytki krzemienne), Uhercach Mineralnych, pow. Lesko, stan. 1, 2, 6 (wióry ze skał krzemionkowych), Myczkowie, pow. Lesko, stan. 6 (1 fr. wióra), Mchawie, pow. Lesko, stan. 9 (wiór z lidytu), Smolniku, pow. bieszczadzki, stan. 6 (wiór krzemienny), oraz w wielu innych miejscach.

Materiały te nie mają wyraźnego oblicza kulturowego, dlatego też przyporządkowanie ich konkretnej jednostce archeologicznej byłoby zabiegiem ryzykownym. Niemniej, biorąc pod uwagę prawidłowości osadnicze społeczności neolitycznych, można pokusić się o zawężenie ich chronologii. Z dużym prawdopodobieństwem materiały te nie łączą się z ludnością wczesnoneolityczną. Najstarsza ludność neolityczna preferowała lessowe tereny na północ od Karpat i nie wkraczała ani na pogórza, ani w głębsze partie Karpat. Materiały neolityczne o nieustalonej kwalifikacji kulturowej można zatem łączyć z KPL i/lub z KCS. Ponadto w materiałach tych nie odnotowano przedmiotów, które jednoznacznie można byłoby łączyć z uprawą roślin (brak narzędzi żniwnych). Wszystkie formy mają charakter uniwersalny, ale raczej nie były wykorzystywane przy uprawach roślin i przy ścinaniu zbóż. Materiały te odpowiadają zatem aktywności gospodarczej tej ludności, która wypasała tu zwierzęta, a odkryte przedmioty wykorzystywano w trakcie codziennych prac związanych z czasowym pobytem w trakcie wypasów. Taką interpretację potwierdza pośrednio stosunkowo niewielka odległość do obszarów trwale zajętych przez ludność zarówno KPL jak i KCS.

5.7. MATERIAŁY NEOLITYCZNE LUB Z WCZESNEGO OKRESU EPOKI BRĄZU O NIEUSTALONEJ PRZYNALEŻNOŚCI KULTUROWEJ

Również stosunkowo liczne są pojedyncze przedmioty krzemienne i ich fragmenty, które ogólnie można datować na neolit (późny neolit) lub na wczesny okres epoki brązu bez

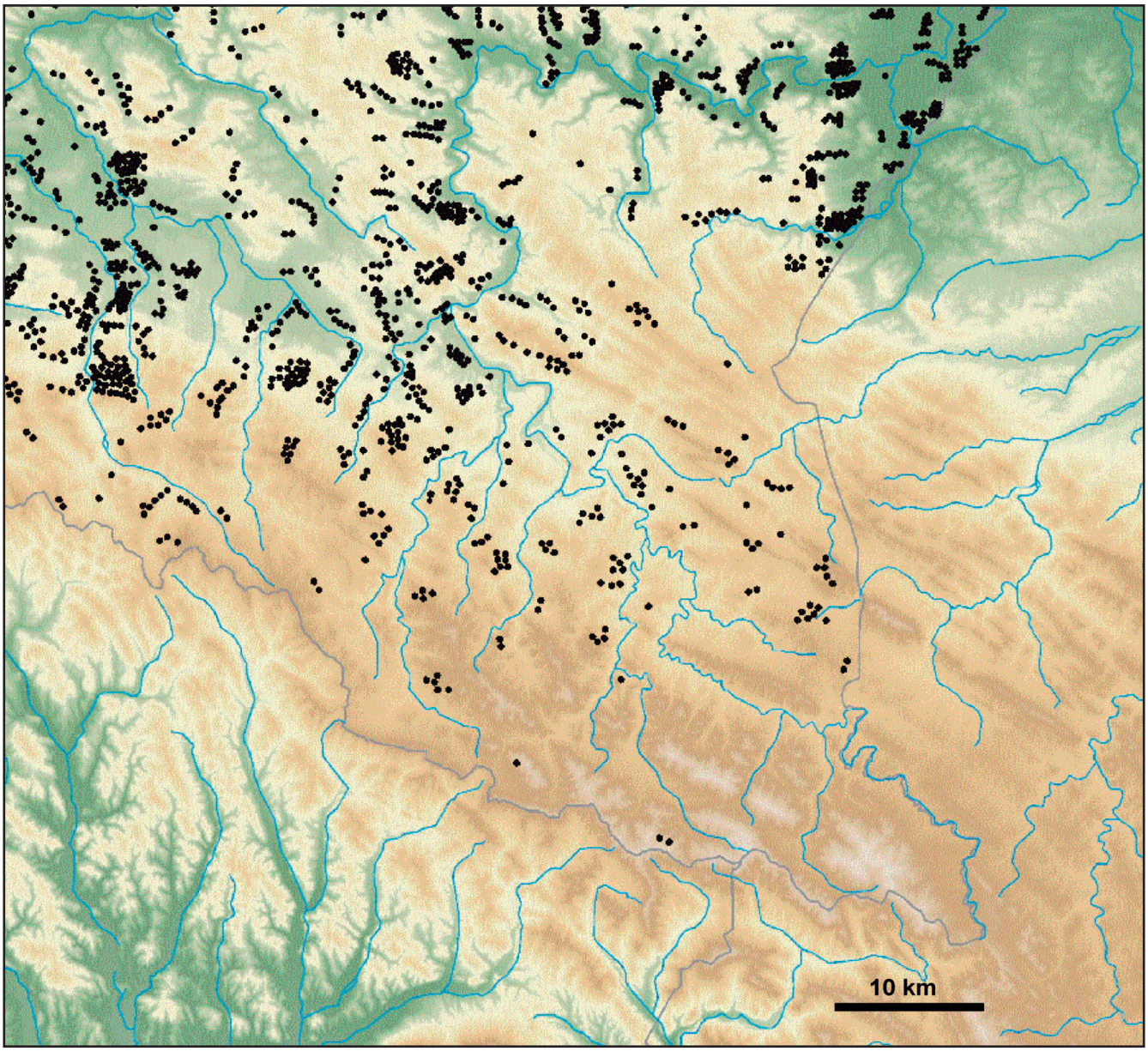

Ryc. 7. Stanowiska w górnym dorzeczu Sanu, datowane na neolit lub wczesny okres epoki brązu, o nieustalonej kwalifikacji kulturowej *(wg A. Pelisiaka)*

Abb. 7. In das Neolithikum oder Frühbronzezeit datierte Fundstellen ohne Kulturzugehörigkeit im oberen San Lauf *(nach A. Pelisiak)*

jednoznacznych wskazań, co do ich przynależności kulturowej (ryc. 7). Jako przykłady takich stanowisk można wskazać Moczary, pow. bieszczadzki, stan. 1, Michniowiec, pow. bieszczadzki, stan. 10, Cisną, pow. Lesko, stan. 3, Czarną Dolną, pow. bieszczadzki, stan. 4, 5 i 8, Czarną Górną, pow. bieszczadzki, stan. 4, 5 i 14, Bystre, pow. bieszczadzki, stan. 1 i 2, Zawóz, pow. Lesko, stan. 5 czy Stężnicę, pow. Lesko, stan. 5. Są to na ogół znaleziska pojedynczych przedmiotów krzemiennych i kamiennych oraz ich mało liczebne zbiory. Brak wśród nich zabytków związanych z uprawą roślin. Mają charakter uniwersalny i mogły być wykorzystywane w trakcie codziennych, różnorakich prac. Są to najprawdopodobniej pozostałości penetracji tych terenów i ich doraźnego, zapewne sezonowego wykorzystywania, może jako strefy wypasów zwierząt. Skupiska osadnicze społeczności neolitycznych (KPL i KCS) oraz z wczesnego okresu epoki brązu (grupa pleszowska, inne ugrupowania kultury mierzanowickiej, kultura Otomani-Füzesabony) istniejące w Dołach Jasielsko-Sanockich, na Pogórzach oraz na przedpolu Karpat uprawomocniają taką hipotezę[2].

Znaleziska luźnych przedmiotów wykonanych z różnych surowców technikami krzemieniarskimi, datowane tutaj na neolit, a w szczególności materiały klasyfikowane szerzej w ramach neolitu i wczesnego okresu epoki brązu odkryte poza obszarami zasiedlonymi przez społeczności KPL, KCS i kultury mierzanowickiej, nawiązują do wyróżnionych przez Pawła Valde-Nowaka inwentarzy typu orawskiego (P. Valde-Nowak 1986a; 1986b; J. Kopacz, P. Valde-Nowak 1987a; 1987b; 1987c). Przychylam się do łączenia ich z górskimi wypasami

[2] Dysponujemy ponadto trudną do zweryfikowania informacją o dawnym znalezisku artefaktu krzemiennego w nieistniejącej obecnie miejscowości Beniowa, pow. bieszczadzki, na północnym przedpolu Przełęczy Użockiej (J. Pasternak 1980, s. 8, przyp. 3). Zabytek ten może pochodzić z epoki kamienia lub wczesnych faz epoki brązu.

zwierząt. Skłaniam się jednak do lokowania ich w szerszych ramach chronologicznych, tj. odnoszenie części tych materiałów również do neolitu (część z nich ma ponadto wyraźnie „neolityczne" oblicze typologiczne, np. fragmenty wiórów i narzędzi wiórowych). W obu wypadkach (materiały odnoszone do neolitu i materiały łączone z początkami epoki brązu) potwierdzają one istnienie specyficznych stref aktywności gospodarczej (wypasów zwierząt), tj. obszarów ulokowanych poza strefami objętymi stabilnym zasiedleniem (KPL i kultura mierzanowicka) lub obszarami eksploatowanymi gospodarczo, gdzie również chowano zmarłych (KCS).

6. MŁODSZA EPOKA BRĄZU I STARSZA EPOKA ŻELAZA

Pozostałości osadnictwa z wczesnego okresu epoki brązu zamykają trwający około 1700–1800 lat okres wykorzystywania wyższych partii Karpat przez człowieka. Zaczyna się on ok. 3300/3200 BC wraz z pojawieniem się w Polsce południowo-wschodniej ludności kultury pucharów lejkowatych, kończy się wraz z zanikiem kultury mierzanowickiej około 1500 BC. W późniejszych okresach (kultury trzciniecka, łużycka, pomorska) tereny te praktycznie nie były objęte eksploatacją przez człowieka. Należy jednak podkreślić to, że również w późnym neolicie i wczesnym okresie epoki brązu raczej nie były to tereny trwale zasiedlone.

Osadnictwo kultury trzcinieckiej z drugiej połowy II tysiąclecia BC związane było ze strefami wielkodolinnymi. Jego obraz w tym okresie znakomicie ilustruje zestawienie stanowisk kultury trzcinieckiej ze wschodniej części polskich Karpat opublikowane przez Marka Gedla (M. Gedl 1998b, ryc. 3). Cytowana mapa, aczkolwiek zawiera informacje sprzed kilkunastu lat, to prezentuje ogólne dane osadnicze, które są nadal aktualne. Wynika z niej jednoznacznie, że ludność ta nie wykorzystywała terenów górskich, jedynie sporadycznie wkraczała na pogórza, ale proces ten nie zaowocował trwałym ich zasiedleniem czy trwałą eksploatacją gospodarczą (S. Czopek 1998b).

Omawiając problematykę starszego okresu epoki brązu w Bieszczadach i ich otoczeniu należy wymienić spektakularne znalezisko z miejscowości Stefkowa, pow. Lesko (W. Blajer 1990, s. 136, 137). Jest to jedyny z tych terenów skarb przedmiotów brązowych. Odkryto go w latach siedemdziesiątych XIX wieku w trakcie budowy linii kolejowej. Skarb ze Stefkowej zawierał 18 przedmiotów, w tym: 7 naramienników, 2 tarczki spiralne, 4 bransolety i 5 czekanów (W. Blajer 1990, s. 136, 137, tabl. CVI–CIX). Skarb ten według Wojciecha Blajera (1990, s. 92) łączy się ze środowiskiem kultury pilińskiej z Kotliny Karpackiej. Niestety nie jest znany kontekst tego znaleziska, dlatego też jednoznaczne łączenie go z konkretnym segmentem środowiska kulturowego południowo-wschodniej Polski nie jest możliwe (W. Blajer 1990, s. 92).

Również w młodszym okresie epoki brązu oraz w okresie halsztackim osadnictwo w Polsce południowo-wschodniej łączyło się przede wszystkim ze strefami wielkodolinnymi. Poza nikłymi śladami sporadycznej penetracji brak przesłanek wskazujących na zasiedlenie przez tę ludność terenów górskich (M. Gedl 1998a; 1998b; S. Czopek 2009a). Znakomicie ilustrują ten stan rzeczy słowa Marka Gedla, które warto przytoczyć: *Gdy chodzi o rozmieszczenie śladów osadnictwa z młodszych okresów epoki brązu i zapewne też z wczesnej epoki żelaza we wschodniej części polskich Karpat, to szczególnie wyodrębnia się dolina Sanu, poczynając od okolic Leska, aż po Przemyśl. Stanowiska z interesującego nas tu okresu grupują się wyraźnie w dolinie Sanu, na obu brzegach tej rzeki. Tworzą one jakby wstęgę wijącą się od progu Bieszczadów, dalej u stóp Gór Słonnych i pomiędzy wzniesieniami Pogórzy Dynowskiego i Przemyskiego, aż do Przemyśla, gdy San opuszcza strefę karpacką* (M. Gedl 1998c, s. 216).

Wśród stanowisk nadsańskich najdalej na południe lokują się obiekty w Bóbrce, Bukowcu, Rajskim, Solinie i Teleśnicy Sannej, wszystkie miejscowości w powiecie Lesko, a także w Teleśnicy Oszwarowej, pow. bieszczadzki (M. Gedl 1998b, 232, 233, ryc. 1). Stanowisko 1 w Bóbrce dostarczyło fragment ceramiki kultury łużyckiej, podobnie jak stanowisko 1 w Bukowcu, gdzie znaleziono duży ułamek naczynia tej kultury (M. Gedl 1998b, s. 173, 175). Na ślady domniemanego osiedla kultury łużyckiej w miejscowości Rajskie (stan. 1) natrafiono jeszcze w połowie XX w. podczas penetracji prowadzonych przez A. Żakiego i następnie J. Janowskiego (M. Gedl 1998b, tam dalsza literatura). Stosunkowo liczne pozostałości osadnictwa kultury łużyckiej odkryto w 1965 r. w Solinie (stan. 4, 5, 7). Na stanowisku 4, gdzie podjęto szersze badania wykopaliskowe, odkryto m.in. osiedle kultury łużyckiej, ujawniając jamy osadowe oraz liczne fragmenty ceramiki (M. Gedl 1988b, s. 228). Zebrano tam również fragmenty ceramiki toczonej na kole garncarskim, datowanej na okres halsztacki, łączone przez Sylwestra Czopka ze scyto-trackim kręgiem kulturowym (S. Czopek 2003; także informacja ustna).

Specyficzną grupę wśród zespołów z młodszego okresu epoki brązu i okresu halsztackiego tworzą skarby wyrobów brązowych zarejestrowane w otoczeniu Bieszczadów (W. Blajer 2001, mapy 3, 6, 8). Wśród nich szczególne miejsce zajmuje znalezisko z Hłomczy, pow. Sanok, stan. 1, dokonane w 1995 r. Skarb ten został odkryty, co zdarza się niezmiernie rzadko, w trakcie systematycznych badań wykopaliskowych (A. Muzyczuk, E. Pohorska-Kleja 1996; A. Muzyczuk 2003). Przedmioty brązowe złożono pierwotnie w naczyniu glinianym. Skarb składał się z 300 przedmiotów z brązu i 14 paciorków z pasty szklanej (A. Muzyczuk 2003, s. 344). W trakcie badań wykopaliskowych w 1996 roku natrafiono na następne skupisko zabytków brązowych (22 okazy), nieco na północ od wspomnianego skarbu (A. Muzyczuk 2003, s. 345, 346). Przedmioty brązowe odkryte w Hłomczy mają zróżnicowaną chronologię, ale według opinii Anny Muzyczuk zostały one zdeponowane w okresie halsztackim D. Ponadto część odkrytych zabytków prezentowała formy niepowtarzalne. Było to podstawą przypuszczenia, że przynajmniej niektóre wyroby mogą stanowić efekt miejscowej wytwórczości brązowniczej (A. Muzyczuk 2003, s. 350).

Wśród wymienionych wyżej stanowisk kultury łużyckiej brak cmentarzysk. Kontrastuje to ze stanem stwierdzonym w kręgu grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej na terenach położonych dalej na północ. Jednocześnie wyraźne nawią-

zania do kultur z dalszych partii Karpat, Kotliny Karpackiej i Ukrainy nadają tym materiałom szczególny charakter. Sylwester Czopek łączy je ze specyficznym karpackim środowiskiem kulturowym epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, odmiennym od grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej (por. S. Czopek 2009b, s. 20; S. Czopek, W. Poradyło 2009, s. 184). Powyższy obraz wpisuje się w procesy silnych oddziaływań i powiązań z południem, czytelnych od początku epoki brązu (grupa pleszowska kultury mierzanowickiej, kultura Otomani-Füzesabony, czy też skarb przedmiotów brązowych z miejscowości Stefkowa). Szlaki takich kontaktów przecinały główną grań wschodniej części polskich Karpat, a ich przebieg łączył się zapewne z głównymi przełęczami (m.in. Łupkowską i Dukielską). Rozcinają one grzbiet Karpat tworząc szerokie, naturalne wrota między terenami wschodniej Słowacji i obszarami leżącymi dalej na południe, a centrami osadniczymi we wschodniej części polskich Karpat i na północnym przedpolu gór. Ich rola w różnorakich kontaktach transkarpackich jest nie do przecenienia, wyraźnie zaznacza się również w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza.

Kwestią ważną, choć nadal otwartą pozostaje pytanie, w jakim zakresie społeczności kultury łużyckiej wykorzystywały gospodarczo głębsze partie Karpat, w tym Bieszczady i ich otoczenie. Bieszczadzkie diagramy pyłkowe sugerują ograniczoną aktywność człowieka na tych terenach zarówno w młodszej epoce brązu, jak i wczesnej epoce żelaza. Brak natomiast jednoznacznych i wiarygodnych archeologicznych potwierdzeń takiej aktywności. Z drugiej strony warto przy rozważaniu tej kwestii ponownie przywołać pojedyncze znaleziska przedmiotów wykonanych technikami krzemieniarskimi, szczególnie te, które nawiązują do inwentarzy typu orawskiego. Mając na uwadze sugestie sformułowane przez Pawła Valde-Nowaka niemal dwadzieścia lat po wyróżnieniu przez tego badacza inwentarzy typu orawskiego (P. Valde-Nowak 2003), nie można całkowicie wykluczyć tego, że część luźnych przedmiotów wykonanych technikami krzemieniarskimi, odkrytych w głębi Karpat, datowanych przeze mnie ogólnie na neolit i wczesny okres epoki brązu, łączy się z eksploatacją tych terenów w młodszej epoce brązu lub/i wczesnej epoce żelaza. Taka ich interpretacja wydaje się jednak mniej prawdopodobna (choć należy ją brać pod uwagę) niż odnoszenie ich do starszych faz epoki brązu. Trzeba jednak podkreślić, iż powyższa uwaga nie ma rangi stwierdzenia ostatecznego, a kwestia ta, ważna w kontekście badań osadnictwa i gospodarki ludności kultury łużyckiej w Karpatach, pozostaje nierozstrzygnięta.

7. OKRES LATEŃSKI, WPŁYWÓW RZYMSKICH I WĘDRÓWEK LUDÓW

7.1. UWAGI WSTĘPNE

Okres lateński (ok. 500 r. p.n.e. – ok. 10 r. n.e.), wpływów rzymskich (ok. 10 r. n.e. – ok. 375 r.) i wczesna faza okresu wędrówek ludów (lata ok. 375–450) to czasy, gdy pojawiają się pierwsze źródła pisane informujące o naszej części kontynentu. Mówimy o dobie protohistorycznej, która stanowi wspólne pole badawcze zarówno archeologów, jak i – nie od razu w szerokim zakresie – również historyków. W bliższym sąsiedztwie Bieszczadów Zachodnich nie występują dobrze rozpoznane pozostałości osadnictwa z wczesnego okresu lateńskiego (V – 1. połowa III w. p.n.e.). Zasadnicza zmiana, związana z napływem Celtów, nastąpiła na przełomie wczesnego i środkowego okresu lateńskiego (LT B / LT C).

7.2. CELTOWIE NA PRZEDPOLACH BIESZCZADÓW

Pierwszym ludem o znanej nam nazwie, który zamieszkiwał na obszarze dzisiejszej Polski, byli Celtowie. Najbardziej dla nas interesujące, z uwagi na lokalizację geograficzną, są pozostałości enklawy osadniczej Celtów w dorzeczu górnego i środkowego Sanu oraz górnej Wisłoki (ryc. 8). Dopiero od niedawna ich ślady zagęszczają się coraz wyraźniej dzięki badaniom archeologicznym (R. Madyda-Legutko 1996, s. 36–41; 2004, s. 71–73; Z. Woźniak 2004, s. 49–52; M. Karwowski 2004; 2007; 2008; M. J. Przybyła 2004; tam literatura). Pierwsze w południowo-wschodniej Polsce domostwo celtyckie – relikty charakterystycznej półziemianki (obiekt nr 33) – odkryto w 1976 r. na wielokulturowej osadzie w Bachórzu k. Dynowa, stanowisko 16, pow. Rzeszów (M. Parczewski 1978). Aktualnie liczba potwierdzonych wykopaliskowo osiedli wynosi już co najmniej osiem, do tego dochodzi parędziesiąt miejsc, gdzie znaleziono luźne zabytki (Z. Woźniak 2004, s. 50; M. J. Przybyła 2004, ryc. 10; M. Karwowski 2007; 2008; tam literatura).

Początki trwałej obecności grupy Celtów na północnym przedpolu Bieszczadów można obecnie łączyć z wczesnym stadium środkowego okresu lateńskiego, w nomenklaturze archeologicznej określanym jako „horyzont LT C1a" (M. Karwowski 2004, s. 160), czyli mniej więcej z połową III w. p.n.e. Wszystko wskazuje na to, że dobę względnie intensywnego rozwoju stanowił przede wszystkim cały środkowy okres lateński (LT C, tzn. od połowy III do schyłku II w. p.n.e.), chociaż niemal na pewno skupiska ludności celtyckiej egzystowały tu nadal w ciągu kolejnego stulecia, o czym mogą świadczyć materiały z Bachórza (Z. Woźniak 2004, s. 51, tam literatura).

Teren samych Bieszczadów był wtenczas bezludny. Najbliższe osiedla Celtów zlokalizowano w rejonie Sanoka. Zbadano tu osady otwarte w Sanoku-Białej Górze, stan. 3 (w obrębie skansenu) i w Pakoszówce. Na specjalną uwagę zasługuje obiekt na kulminacji wzgórza Horodyszcze w Trepczy, gdzie – podczas badań wczesnośredniowiecznego grodziska – J. Ginalski natrafił na pozostałości osadnictwa celtyckiego oraz na szczątki wału obronnego o nietypowej strukturze, który być może wznieśli Celtowie (M. Karwowski, J. Ginalski 2002, s. 69). Jeśli lateńska geneza obwarowań zostanie potwierdzona w toku przyszłych wykopalisk, to będziemy mieli do czynienia z autentyczną sensacją archeologiczną – stuprocentowo pewnych obiektów tego rodzaju (nawiązujących do tzw. oppidów, czyli protomiast celtyckich) dotychczas w Polsce nie ujawniono (Z. Woźniak 2004, s. 50; M. Karwowski 2007, s. 132–134, ryc. 6–8). Na zboczu Horodyszcza odkryto przed laty złotą monetę – stater typu Nike. Jest to unikat, jeden z najstarszych

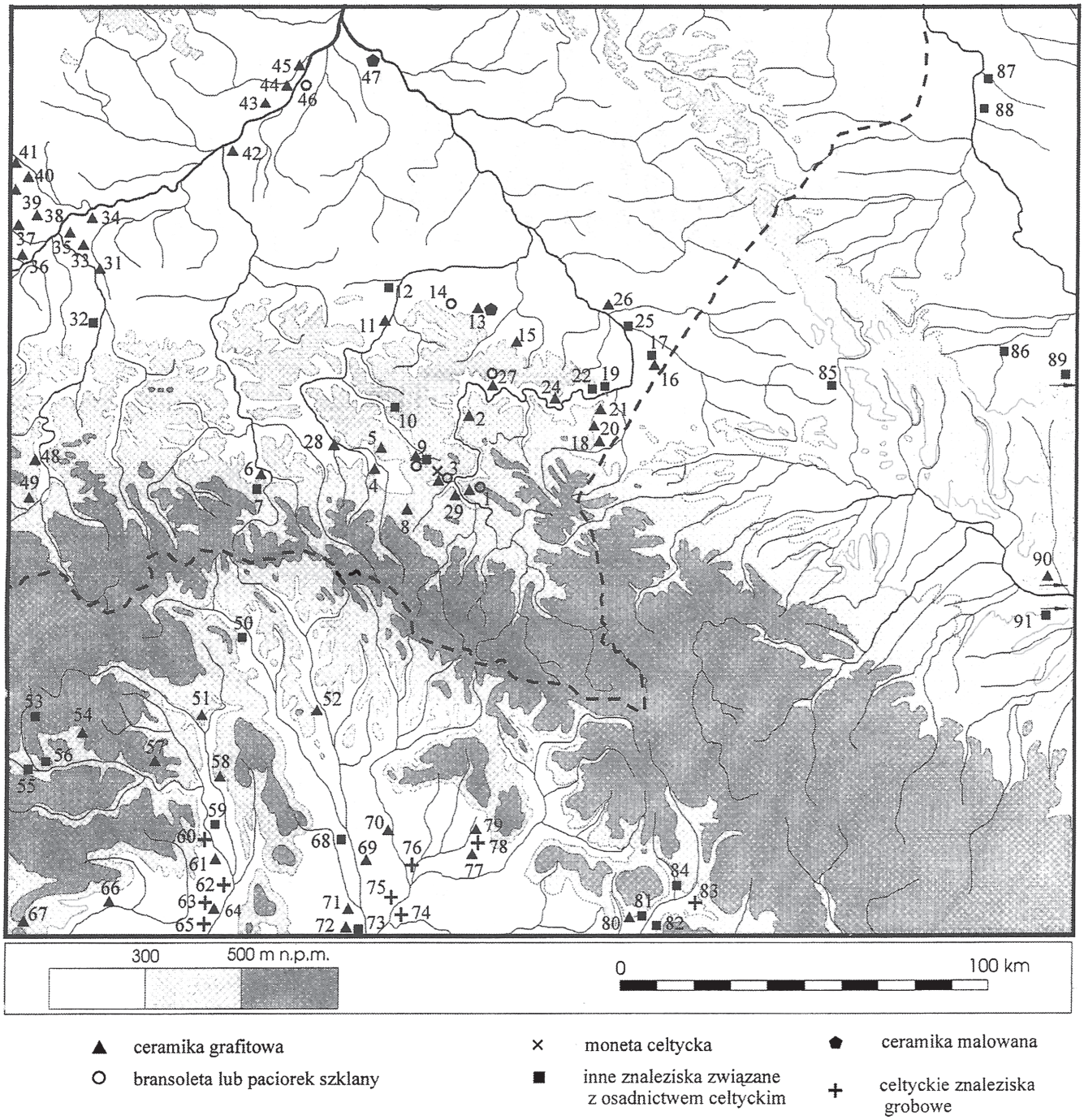

Ryc. 8. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych związanych z kulturą lateńską w dorzeczu Sanu na tle obszarów przyległych *(wg M.J. Przybyły 2004)*

Abb. 8. Verteilung der auf die Latène Kultur bezogenen archäologischen Fundstellen im San – Einzugsgebiet vor dem Hintergrund der umliegenden Gebiete *(nach M. J. Przybyła 2004)*

numizmatów celtyckich w dorzeczu Wisły, a data jego emisji (przełom III/II lub 1. połowa II w. p.n.e.) wykazuje bezpośrednią łączność z okresem funkcjonowania omawianego osadnictwa nad górnym Sanem (Z. Woźniak 1967, s. 205, 206, 223; M. Parczewski 1984, s. 185; R. Madyda-Legutko 1996, s. 39).

W południowo-wschodniej Polsce Celtowie nadsańscy reprezentują niewątpliwie element napływowy. Skąd przybyli około połowy III w. p.n.e., lub nawet nieco wcześniej? W okresie środkowolateńskim w północno-wschodnich partiach Wielkiej Niziny Węgierskiej rozwijało się silne ugrupowanie celtyckie. Najbardziej prawdopodobna dzisiaj hipoteza zakłada migrację nad San właśnie zza Karpat, z obszarów nad górną Cisą (R. Madyda-Legutko 1996, s. 40–41; Z. Woźniak 2004, s. 51–52; M. Karwowski 2007, s. 139; tam literatura). Przypuszczalnie podobną genezę ma sąsiednie skupienie Celtów w dorzeczu górnego Dniestru, słabo wciąż rozpoznane. W przyszłości może się zresztą okazać, że odłamy nadsański i naddniestrzański miały ze sobą bliższą styczność terytorialną, niż na to wskazuje dzisiejszy stan badań (R. Madyda-Legutko 1996, s. 41). Wszystko przemawia za tym, że przełęcze w masywie Beskidu Niskiego i Bieszczadów w III–I w. p.n.e.

umożliwiły najpierw przepływ części tego ludu na północ, a później podtrzymywanie stałych kontaktów między mieszkańcami Nadsania i ich pobratymcami nadcisańskimi. Karpacka strefa wolna od osadnictwa liczyła wówczas nie więcej niż 50–60 km szerokości (ryc. 8), a zgodny rytm rozwojowy obydwu ugrupowań świadczy o raczej niezakłóconym przepływie ludzi i idei. Z wysokim prawdopodobieństwem można przyjąć, że plemię zamieszkujące dorzecze górnej Cisy nosiło miano Anartów, a odłam celtycki przy zewnętrznym łuku Karpat da się zidentyfikować ze wzmiankowanym przez Ptolemeusza ludem Anartofrakti (Z. Woźniak 1974, s. 27, 30; R. Madyda-Legutko 1996, s. 102).

7.3. OSADNICTWO KULTURY PRZEWORSKIEJ W OKRESIE WPŁYWÓW RZYMSKICH I WĘDRÓWEK LUDÓW

W II–I w. p.n.e. Polska środkowa i następnie południowa była miejscem krystalizacji oraz wewnętrznej ekspansji wielkiej wspólnoty, po której pozostały relikty określane przez archeologów mianem kultury przeworskiej (K. Godłowski 1985, s. 13–40, tam literatura). Z tego okresu pochodzą bardzo jeszcze skromne ślady przenikania nowego fenomenu kulturowego na teren południowo-wschodniego zakątka naszego kraju. We wschodniej części polskich Karpat najstarsze znaleziska kultury przeworskiej, datowane na drugą połowę I w. p.n.e., uchwycono na razie tylko na stanowisku 16 w Bachórzu nad Sanem (M. Parczewski 1997, s. 204; S. Czopek 1998a, s. 121), a więc w tym samym miejscu, które wcześniej wybrali Celtowie jako dogodną lokalizację dla jednego ze swoich osiedli. Czy doszło tutaj do bezpośredniego kontaktu przedstawicieli obydwu ugrupowań? Dzisiaj na to pytanie nie jesteśmy jeszcze w stanie odpowiedzieć w sposób rozstrzygający, chociaż według opinii Z. Woźniaka (2004, s. 51) wspomniane zabytki przeworskie z Bachórza są prawdopodobnie późniejsze niż osadnictwo celtyckie w tej strefie.

Materiały archeologiczne z pierwszej połowy I tysiąclecia n.e. zarejestrowano w kilku punktach badanego obszaru. Gros tych zabytków – na co wskazują dostępne obecnie dane – pochodzi z okresu od 2. połowy II do połowy V w. n.e. Na szczególną uwagę zasługuje rozrzut monet rzymskich, obejmujący również górne odcinki niektórych dolin bieszczadzkich (por. niżej). Ślady osad stwierdzono w dolinie Sanu, na razie tylko na wysokości oraz poniżej sztucznego zbiornika solińskiego[3], a także w dorzeczach dolnej Hoczewki, Osławy i innych mniejszych dopływów głównej rzeki bieszczadzkiej (R. Madyda-Legutko 2004, s. 77, ryc. 2; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak 2009, s. 50, przyp. 1).

Okresy: młodszy przedrzymski (II–I w. p.n.e.), wpływów rzymskich (I w. n.e. – 375 r. n.e.) i wczesna faza wędrówek ludów (375 – połowa V w.) to na terenach środkowoeuropejskiego *Barbaricum* kolejne stadia względnie stabilnego cyklu rozwoju kulturowego. We wschodnich partiach polskich Karpat sytuacja robi wrażenie nieco bardziej złożonej, niż w pozostałej części dorzecza górnej Wisły. Po zaniku enklawy celtyckiej, mniej więcej od połowy I w. p.n.e., według wszelkiego prawdopodobieństwa było tu dość pusto niemal do połowy II w. n.e. Od północnego zachodu ostrożnie wkraczała w głąb Pogórza ludność kultury przeworskiej, o czym wspomniano wcześniej. Nowe osadnictwo trzymało się głównie doliny górnego Sanu, co – poza sygnalizowanym już stanowiskiem 16 w Bachórzu – potwierdzają m.in. materiały ze schyłku I i z pierwszej połowy II w. n.e. z osady na stan. 1 w Hłomczy, położonej na północ od Sanoka (A. Muzyczuk, E. Pohorska-Kleja 1994).

Omawiając starsze epoki pradziejów zwrócono powyżej uwagę na dość często powtarzającą się infiltrację polskiej części Karpat przez kultury związane z basenem środkowego Dunaju (zwłaszcza z Pocisiem) i z Naddniestrzem. Po raz kolejny podobne zjawisko odnotowujemy w okresie wczesnorzymskim (I–II w. n.e.). Tym razem źródłem oddziaływań był silny i rozległy terytorialnie trako-dacki krąg kulturowy z Naddniestrza i znad Cisy (R. Madyda-Legutko 1996, s. 61–66; I. Florkiewicz 2004; tam literatura). Kilkanaście lat temu postawiono tezę, że grupa znalezisk z okresu wczesnorzymskiego z przedpola Beskidu Niskiego oraz Bieszczadów Zachodnich, pozostająca w zasięgu wpływów trako-dackich, wykazuje na tyle istotną odrębność od „klasycznej" kultury przeworskiej, iż mamy tutaj do czynienia z osobnym fenomenem kulturowym. Nadano mu nazwę „typu Wietrzno-Solina" (R. Madyda-Legutko 1996, s. 51–54; 2004, s. 78–79)[4]. Wydaje się wszelako, że zaproponowane rozwiązanie jest wciąż dyskusyjne, a w I i w początkach II w. n.e. na bezpośrednim północnym przedpolu bieszczadzkim stopniowo zapuszczały korzenie nieliczne na razie wspólnoty lokalne, należące jednak do kultury przeworskiej, które podlegały silnym oddziaływaniom ze strony środowiska trako-dackiego.

Wyraźny wzrost intensywności osadnictwa kultury przeworskiej w dorzeczu środkowego i górnego Sanu nastąpił w fazie B2/C1 okresu rzymskiego, co w przybliżeniu odpowiada drugiej połowie II w. aż po przełom II/III w. Stosunkowo liczne relikty materialne, pozostałe po tym skupisku ludzkim, trzymają się głównej rzeki wschodnich Pogórzy i Bieszczadów, sięgając od północy aż po rejon Soliny, wnikają też w obniżenia wschodniej partii Dołów Jasielsko-Sanockich (R. Madyda-Legutko 2004, s. 77–78, ryc. 3). Łańcuch osad, rozciągnięty wzdłuż Sanu, wskazuje na zbliżone preferencje terenowe podczas podejmowania decyzji lokalizacyjnej. Najchętniej wykorzystywano wtedy miejsca nisko usytuowane, przede wszystkim przykrawędne partie terasy nadzalewowej.

Dużym sukcesem archeologów stało się zbadanie unikatowego jak dotychczas cmentarzyska ciałopalnego w Prusieku koło Sanoka, gdzie odkryto pierwsze pewne groby ludności kultury przeworskiej na terenie polskich Karpat (R. Madyda-Legutko i in. 2007; 2009). Ujawniono 35 pochówków ciałopalnych, głównie popielnicowych, niektóre z bogatym wyposażeniem (m.in. czterem wojownikom towarzyszyły miecze importowane z cesarstwa rzymskiego). Zmarłych zaczęto tu składać u schyłku fazy B2 okresu rzymskiego, kolejne pochówki miały miejsce w stadium B2/C1, a najmłodsze pochodzą z fazy

[3] Najdalszy punkt w głębi gór to obecnie stan. 4 w Teleśnicy Sannej, pow. Lesko, odkryte podczas poszukiwań powierzchniowych M. Parczewskiego w 1991 r. O 3 km w dół Sanu od tego miejsca leży wzmiankowana już wcześniej osada na stan. 4 w Solinie, badana wykopaliskowo, zatopiona przez wody jeziora zaporowego.

[4] Publikacje źródłowe przekazują niestety tylko wycinkową i nieuporządkowaną wiedzę o wynikach wykopalisk na eponimicznym stan. 4 w Solinie (por. np. J. Strupiechowski 1968).

C1a (R. Madyda-Legutko i in. 2007, s. 66; 2009, s. 302–303; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak 2009, s. 48–49). Nekropola w Prusieku funkcjonowała zatem od około połowy II do początków III w., co nieźle koresponduje z odnotowanym w tym okresie wzrostem liczebności wspólnot „przeworskich" w dolinie Sanu na północ od Bieszczadów.

Bardzo istotnym wzbogaceniem wiedzy o południowych kontaktach mieszkańców wschodniej części polskich Karpat w okresie rzymskim są przypadkowe znaleziska monet emitowanych na terenie cesarstwa, rozsiane głęboko w górach w strefie bieszczadzkiej. Niestety literatura poświęcona tej problematyce musi opierać się w przeważającej mierze na ułamkowych i niepewnych doniesieniach, opublikowanych jeszcze przed rokiem 1939, najczęściej przez nieprofesjonalistów, a w dodatku nie jest ona wolna od błędów i uchybień (A. Kunisz 1985; R. Madyda-Legutko 1996, s. 18; P. Kaczanowski, U. Margos 2002; P. Kotowicz 2004, s. 721–722). Po weryfikacji – na tyle, na ile możliwej do przeprowadzenia – lista luźnych znalezisk monet rzymskich z południowych i centralnych partii Bieszczadów obejmuje zatem następujące pozycje, wszystkie ujawnione jeszcze przed II wojną światową (A. Fastnacht 1962, s. 60, tam literatura): Cisna (dwa denary Hadriana), Kalnica Górna, gm. Cisna, pow. Lesko (nieokreślona moneta rzymska), Szczawne, gm. Komańcza, pow. Sanok (monety Trajana i Hadriana) i Żurawin koło Lutowisk, pow. bieszczadzki [Ustrzyki Dolne] (denar Antoninusa Piusa). Do tego zestawienia należałoby dorzucić niewykorzystaną dotąd szerzej w literaturze wzmiankę, z której wynika, że mieszkańcy leżącej nad górną Osławą wsi Prełuki koło Komańczy, pow. Sanok, mieli znaleźć jakieś monety rzymskie przy rozkopywaniu drogi (J. Tarnovyč 1936, s. 260). Z wykazu usunięto Radoszyce u wylotu Przełęczy Łupkowskiej (por. P. Kotowicz 2004, s. 722) oraz rzekomą „Żernicę" koło Baligrodu.

Wszystkie datowane okazy odkryte w wyższych rejonach dolin bieszczadzkich zostały wybite w stosunkowo krótkim okresie, przypadającym głównie na pierwszą połowę II w., począwszy od panowania Trajana (98–117) aż po czasy Antonina Piusa (138–161)[5]. Daty emisji pozornie wiążą się zatem z interesującym momentem dziejowym, w czasach przemieszczenia wielkiej grupy mieszkańców ziem polskich przez masyw Karpat na tereny nad górną Cisą. Wszelkie interpretacje historyczne muszą jednak uwzględniać fakt, że większość monet z II w. pozostawała jeszcze długo w obiegu z uwagi na wysoką wartość kruszcu (R. Madyda-Legutko 1996, s. 47, tam literatura). Mogą one zatem stanowić świadectwo późniejszych przesunięć ludzi i ich dobytku.

Warto wreszcie wspomnieć o jeszcze jednym, zupełnie niezwykłym odkryciu. Na początku minionej dekady w masywie Chryszczatej poszukiwacz militariów natrafił na rzymską metalową figurkę (!), zapewne z II w.[6]

Wzrost zaludnienia większych obniżeń śródkarpackich w II w. był jednym z przejawów wielkiej ekspansji nosicieli kultury przeworskiej, która wnet przelała się na południową stronę gór. Przyczyny i historyczny kontekst wędrówki tak ujmuje K. Godłowski (1985, s. 146–147): *w okresie wojen markomańskich* [które toczyły się w latach 166–180 w basenie środkowego Dunaju] *występują po raz pierwszy w bezpośrednim polu rzymskiego widzenia, a w szczególności na pograniczu Dacji plemiona wandalskie: Wiktowalowie, Lakringowie i Hasdingowie (L. Schmidt 1942, s. 6–8). Zbiega się z tym pojawienie się stanowisk kultury przeworskiej u schyłku fazy B2 i w fazie C1 na południe od Karpat, w górnym dorzeczu Cisy, a więc właśnie na przedpolu rzymskiej Dacji. Wszystko przemawia za tym, że zbieżność ta nie jest przypadkowa i że mamy tu do czynienia z archeologicznym odbiciem poświadczonego przez źródła pisane pojawienia się owych plemion wandalskich, które wobec tego musiały się wywodzić z obszarów zajmowanych przez kulturę przeworską*. Tak więc po upływie około czterech stuleci od czasu, gdy grupa Celtów z południa skolonizowała dorzecze górnego Sanu, doszło znowu do masowego transkarpackiego przepływu ludności, ale tym razem Germanów, którzy przesunęli się w odwrotnym kierunku, z północy na południe. Przez kilka stuleci ludność kultury przeworskiej silnie zaznaczyła swoją obecność we wschodniej Słowacji, na Ukrainie Zakarpackiej, w północno-wschodnich Węgrzech, a nawet w dolinie Someszu w północno-zachodniej Rumunii (por. J. Kobaľ 1992; K. Godłowski 1994; A. Matei, I. Stanciu 2000; M. Olędzki 2001; tam literatura).

W młodszym okresie wpływów rzymskich (stadia C1b–C3, a więc lata ok. 230–375), jak też zapewne we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów (faza D, czyli schyłek IV – 1. połowa V w.) mamy prawo mówić o eksplozji demograficznej, która nastąpiła we wschodniej części polskich Karpat. Rozwój miejscowej populacji manifestuje się nie tylko jako silny wzrost liczebności stanowisk archeologicznych, lecz również poprzez znaczne powiększenie ekumeny. Lokalne społeczności nie tylko wkraczają na nowe, nieeksploatowane dotychczas osadniczo ziemie, wdzierając się głębiej w doliny górskich i pogórskich dopływów Sanu (m.in. dolnej Hoczewki i Osławy), ale ponadto zakładają swoje osiedla – oprócz dotychczasowych niższych lokalizacji – w miejscach wcześniej niewykorzystywanych, to znaczy na stokach oraz kulminacjach wzniesień i garbów terenowych (ryc. 9; R. Madyda-Legutko 1996, s. 67–72; 2004, s. 77–81, ryc. 2, 4). Niewykluczone, że w przyszłości zostaną odkryte relikty osadnictwa sięgające jeszcze znacznie dalej w głąb gór, na co może ewentualnie wskazywać (z wyrażonymi powyżej zastrzeżeniami) rozprzestrzenienie w tej strefie omówionych już kilku monet rzymskich wybitych w II w.

Koronny argument stanowią jednak rezultaty analiz palinologicznych, potwierdzające działalność gospodarczą grup ludzkich – i to zaskakująco wysoko, kilka kilometrów od głównego grzbietu wododzielnego, w profilach zlokalizowanych w górnych partiach dolin Sanu i Wołosatego (por. R. Madyda-Legutko 2004, s. 77, ryc. 2; tam literatura). Zdaniem K. Szczepanka (por. rozdział 3. niniejszego tekstu) *zmiany roślinności wskazujące na oddziaływanie człowieka, tj. ślady gospodarki i osadnictwa na obszarze Bieszczadów można wykazać w latach około* (…) *2124 BP (220 cm) – 1234 BP (120 cm)*[7]. W tym prze-

[5] Z niższej partii doliny Sanu na odcinku bieszczadzkim, ze Średniej Wsi, pow. Lesko, pochodzi denar Gordiana (238–244) (A. Fastnacht 1962, s. 60).

[6] Za udostępnienie tej wiadomości pragnę uprzejmie podziękować prof. dr. hab. Piotrowi Kaczanowskiemu oraz dr. Marcinowi Biborskiemu z Instytutu Archeologii UJ, którzy przygotowują publikację zabytku.

[7] Orientacyjnie od ok. połowy II w. p.n.e. do początków VII w. n.e.

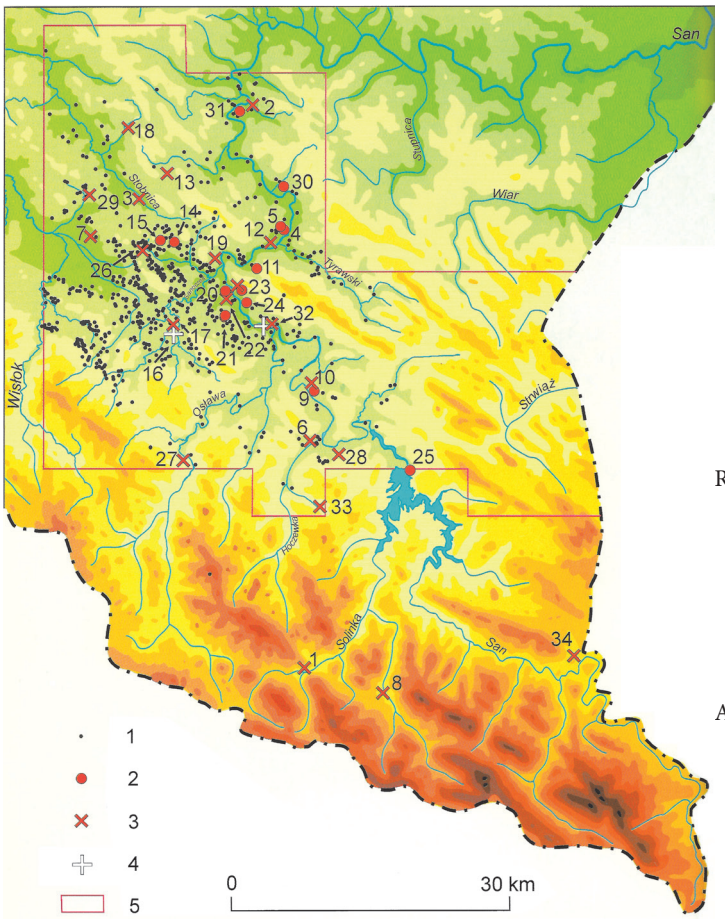

Ryc. 9. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych z okresu wpływów rzymskich w dorzeczu górnego Sanu: 1 – stanowiska typu osadowego rozpoznane w trakcie badań powierzchniowych, 2 – osady badane wykopaliskowo, 3 – znaleziska monet, 4 – cmentarzysko (16 – Prusiek, pow. Sanok) i domniemany pojedynczy pochówek, 5 – granice obszaru objętego badaniami AZP przed rokiem 2004 *(wg R. Madydy-Legutko 2004)*

Abb. 9. Verteilung der Fundstellen aus der römischen Keiserzeit im oberen San-Lauf: 1 – Während der Geländebegehungen erfasste Siedlungsfundstellen, 2 – grabungsmäßig erforschte Siedlungen, 3 –Münzenfunde, 4 – Gräberfeld (16 – Prusiek, Kr. Sanok) und angebliche Einzelbestattung, 5 – Grenze des vor 2004 im Rahmen des Projekts „Archäologische Aufnahme Polens" erforschten Gebiets *(nach R. Madyda-Legutko 2004)*

dziale czasowym *zmiany w składach zbiorowisk leśnych były stosunkowo niewielkie*. Występowanie w tym okresie pyłku roślin reprezentujących zbiorowiska otwarte (łąki, pastwiska, rośliny ruderalne i uprawne) oraz towarzyszących uprawom zbóż (chwasty) sugeruje trwałe zagospodarowanie części obszaru. Jednak *lasy były ciągle panującą formacją w krajobrazie*. Informacje odczytane w profilach pyłkowych nie są jednak niestety wystarczająco precyzyjnie datowane, trudno je zatem bezpiecznie przypisać konkretnemu stadium aktywności osadniczej w okresie rzymskim. Fakty stwierdzone przez palinologów nie mają jak dotychczas podbudowy archeologicznej, o czym wspomniano wyżej – co oczywiście nie może stanowić przesłanki do ich podważania, ale daje dobry powód do dyskusji nad przyczynami tego stanu rzeczy. Bez uściślenia chronologii przemian bieszczadzkiego środowiska roślinnego w I tys. n.e., co zapewne będzie wymagało opracowania nowych profili pyłkowych, trudno proponować jakieś rozstrzygnięcia o w pełni miarodajnym charakterze.

Potwierdzony archeologicznie zasięg osadnictwa późnorzymskiego nad dolną Osławą dochodzi od północy do rejonu wsi Mokre, pow. Sanok. Wzdłuż Sanu najdalej w głąb Bieszczadów wnikają obecnie znaleziska ceramiki osadowej z młodszego okresu rzymskiego z Teleśnicy Sannej, Myczkowiec, Średniej Wsi, Bachlawy, Hoczwi oraz Berezki, wszystkie miejscowości w pow. Lesko[8] (R. Madyda-Legutko 1995; 1996; P. Kotowicz 2004; P. Kotowicz, R. Fedyk 2008, s. 116)[9]. Ponadto latem 2003 r. w pobliżu Polańczyka, pow. Lesko, wydobyto z Jeziora Solińskiego miecz z późnego okresu wpływów rzymskich lub raczej z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (III/IV – połowa V w.) (P. Kotowicz, R. Fedyk 2008).

Badania wykopaliskowe przeprowadzono na bardzo nielicznych pozostałościach osad z północnego pogranicza interesującego nas obszaru. Stosunkowo największy zakres miały prace ratownicze w latach 1967–1970 w Lesku (stan. 4), gdzie niestety wcześniej znaczna część obiektów zabytkowych uległa zniszczeniu w trakcie budowy stadionu sportowego. Odkryto tu kilka domów naziemnych o konstrukcji słupowej, a także jamy gospodarcze (A. Barłowska 1984; R. Madyda-Legutko 1996, s. 72).

Warto wreszcie dodać, że na północnym przedpolu Bieszczadów, we wspominanym już Prusieku koło Sanoka, znaleziono przypadkowo złotą monetę (bardzo dobrze zachowany solid zachodniorzymskiego cesarza Walentyniana III) wybitą najprawdopodobniej w latach 430–455 w mennicy w Mediolanie (J. Bodzek, E. Pohorska-Kleja 2011). Jest to jeden z najpóźniej datowanych zabytków archeologicznych, które wiążą się jeszcze niemal na pewno z aktywnością ugrupowań przedsłowiańskich na terenie południowej Polski.

[8] Poszukiwania powierzchniowe J. Bobera w 1987 r., badania AZP M. Parczewskiego w 1988 i 1991 r. oraz E. Pohorskiej-Klei i J. Bobera w 2006 r., a także odkrycia przypadkowe.

[9] Nad Hoczewką najdalej sięgają odkrycia na terenie miejscowości Zahoczewie, pow. Lesko, zaznaczone na mapach ogłoszonych przez R. Madydę-Legutko (2004, ryc. 2, 4). Por. też R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak 2009, s. 50, przyp. 1.

8. WCZESNE ŚREDNIOWIECZE. PRZYBYCIE SŁOWIAN I ROZWÓJ ICH OSADNICTWA NA PRZEDPOLU BIESZCZADÓW

W ciągu 1. połowy V w. uległy zagładzie struktury osadnicze kultury przeworskiej w Polsce południowej. Proces rozpadu i zaniku dotychczasowych wspólnot terytorialnych i kulturowych ogarniał sukcesywnie kolejne regiony, od ukraińskiego stepu i lasostepu na wschodzie (gdzie go zarejestrowano już na przełomie IV i V w.) aż po linię Łaby, do której fala destrukcji dotarła pod koniec VI lub z początkiem VII w. (K. Godłowski 1979; 1985; 1989; 2000; tam literatura). Po najeździe Hunów na Alanów i Ostrogotów w 375 r., kiedy została zapoczątkowana wielka wędrówka ludów, kolejne grupy plemion, głównie germańskich, ruszały ze swoich siedzib w obrębie *Barbaricum* na zachód i na południe[10].

W dorzeczu Wisły i Odry, na terenach opuszczonych przez zdecydowaną większość poprzednich mieszkańców[11] (a w wielu rejonach kraju zapewne przez całą lokalną populację)[12] obserwujemy stopniowe rozprzestrzenianie się od wschodu tzw. wczesnosłowiańskich zespołów archeologicznych, które mają swoje starsze pierwowzory na środkowym i górnym Podnieprzu. Reprezentują one model kulturowy całkowicie odmienny od panującego poprzednio w strefie międzymorza bałtycko-pontyjskiego. Opisaną kolejność przemian można wyjaśnić zastępowaniem dawnej ludności przez Słowian (K. Godłowski 1979, s. 27–55; 2000, s. 130–166; M. Parczewski 1988a; 2002; 2005a; R. Madyda-Legutko, J. Poleski, M. Krąpiec 2005; tam literatura).

W ostatnich dekadach znacznie wzbogaciła się nasza wiedza o początkach pobytu Słowian w południowo-wschodniej Polsce (M. Parczewski 2003a; 2011; J. Podgórska-Czopek 2009; tam literatura). Zespoły archeologiczne z Nadsania reprezentują wczesnosłowiańską kulturę praską, która w V/VI–VII w. obejmowała na terenie naszego kraju Małopolskę i zapewne wschodnie Mazowsze. Ten obszar tworzył jeden z peryferyjnych segmentów wspomnianej kultury, która w połowie VI w. sięgała od środkowego Dniepru i Prypeci po górną Wisłę, dolny Dunaj oraz Morawę, a w późniejszym okresie poszerzyła swoje terytorium o dorzecza górnej i środkowej Łaby, nie zajmując jednak zlewiska Odry (M. Parczewski 1988a; 2002; tam literatura). Struktury rozpoznawane nad Sanem mają bardzo liczne i ścisłe nawiązania na Ukrainie, w Rumunii, Słowacji, Czechach oraz na Morawach, a także pod Krakowem, Sandomierzem, Zamościem i Lublinem.

Do rozpoznanych w największym zakresie osad kultury praskiej w Polsce należy wymieniane już wcześniej nadsańskie stanowisko 16 w Bachórzu koło Dynowa. Ujawniono tam trzynaście niezwykle charakterystycznych pozostałości półziemianek z V/VI–VII w. Zagłębione w ziemię domostwa miały w rzucie poziomym kształt zbliżony do kwadratowego, o boku od 2,5 do 4,5 m, o powierzchni średnio ok. 14 m^2. W jednym z rogów chaty (zwykle od północy) znajdowały się pozostałości kamiennego pieca (M. Parczewski 2003a; S. Cygan 2006; tam literatura). Rejestr dawnych osiedli kultury praskiej w dorzeczu górnego i środkowego Sanu (po ujście Wisłoka) obejmuje obecnie 16 stanowisk badanych wykopaliskowo. Dopiero niedawno okazało się, że najbliższy Bieszczadom punkt osadniczy z czasów napływu Słowian, a przy tym najbardziej na południe wysunięte miejsce odkrycia półziemiankowej chaty wczesnosłowiańskiej na terenie Polski, reprezentuje stanowisko 1 w Hłomczy na północ od Sanoka (A. Muzyczuk, E. Pohorska-Kleja 1994; M. Parczewski 2011, s. 101, ryc. 3; M. Parczewski, w druku).

W dobie plemiennej wczesnego średniowiecza (VIII – schyłek X w.) miał miejsce intensywny wzrost zaludnienia w Karpatach i na ich przedpolu, który dobrze wyraża znaczna liczebność ujawnionych stanowisk z tego okresu. Mówimy o rezultatach systematycznych przeszukiwań archeologicznych całego regionu, a nie tylko jego wybranych, najbardziej perspektywicznych (tzn. potencjalnie najbogatszych) cząstek (M. Parczewski 1991, s. 17–20, ryc. 1). Dzięki temu setki należycie zweryfikowanych punktów naniesionych na mapę – a w odpowiednio dużej liczbie tworzą one wiarygodną „reprezentację przestrzenną" całej sieci wszystkich istniejących kiedyś dowodów trwałego użytkowania ziemi – pozwalają ze znacznym prawdopodobieństwem odtworzyć terytoria zajęte w danym okresie przez ludzi, jak również wyodrębnić pustkowia[13]. Jakie są rezultaty w odniesieniu do okresu VIII–X w.? Ziemie okupowane przez ludność plemienną pokrywały niezbyt duże partie obszaru dzisiejszej południowo-wschodniej Polski. Ekumena obejmowała przykarpackie płaskowyże lessowe,

[10] Znani nam już Wandalowie spustoszyli Galię, potem prowincje rzymskie na Półwyspie Iberyjskim, a następnie przeprawili się do północnej Afryki. Tu w ciągu stulecia (429–533) funkcjonowało ich państwo, które szczyt potęgi osiągnęło jeszcze w V w., gdy Wandalowie sprawowali kontrolę nad zachodnią częścią basenu śródziemnomorskiego (M. Mączyńska 1996).

[11] Jakieś grupy autochtonów zapewne pozostały w swoich siedzibach, między innymi w strefie karpackiej, i zetknęły się z napływającymi Słowianami, skoro nazwy tutejszych większych rzek (w tym Sanu i Osławy) są przeważnie pochodzenia przedsłowiańskiego, o niejasnym zresztą charakterze (L. Bednarczuk 1973; M. Parczewski 1991, s. 28). Z dużym prawdopodobieństwem doszło wówczas do przejęcia nazwy Beskid/Bieszczad, wykazującej zdaniem części językoznawców genezę germańską (J. Rozwadowski 1914; F. Wysocka 1968; M. Parczewski przygotowuje publikację na ten temat).

[12] Świadczą o tym również – zupełnie niezależnie od ustaleń archeologicznych i przesłanek historycznych – rezultaty analiz pyłków roślinnych, uzyskane m.in. dla ziem Polski zachodniej i północnej (por. K. Tobolski 2000, s. 38; M. Makohonienko 2004, s. 412; tam literatura).

[13] Niestety dosyć często zdarza się, że raporty z badań powierzchniowych zawierają nietrafną identyfikację chronologiczną wczesnośredniowiecznych zabytków ruchomych (w ogromnej większości są to fragmenty ceramiki). Na przełomie lat 80. i 90. XX w. M. Parczewski przeprowadził weryfikację dostępnych wówczas materiałów zabytkowych z terenu wschodniej części polskich Karpat, które zostały odkryte w trakcie badań poszukiwawczych zarówno dawniejszych, jak i podejmowanych w ramach świeżo uruchomionej akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski. Wyrywkowo sprawdzano również materiały zebrane na terenie wschodniej Słowacji. Efektem tych działań stało się uzyskanie pierwszego zbliżonego do rzeczywistości kartograficznego obrazu osadnictwa z VI–XIII w. w interesującym nas regionie (por. M. Parczewski 1991, s. 17–22, ryc. 1, 2; 1996, ryc. 1, 2). Ze stosunkowo niedużymi modyfikacjami jest on nadal aktualny.

Doły Jasielsko-Sanockie, a także wąskie pasma dolin Sanu, Wisłoka i Wisłoki (ryc. 10). Eksploatacja osadnicza bardzo zróżnicowanego środowiska przyrodniczego Karpat odbywała się wówczas z zachowaniem dobrze czytelnych ograniczeń przestrzennych. Unikano gór i pogórzy: praktycznie nie spotykamy śladów osiedli w strefie powyżej 350 m n.p.m. Wyjątek stanowi tylko kilka grodów, o których lokalizacji decydowały walory obronne terenu, ale też i inne ważne przesłanki[14]. Najchętniej zasiedlano obniżenia śródkarpackie i doliny większych rzek. Wśród dostępnych form krajobrazowych, które uznawano za najkorzystniejsze dla usytuowania osady otwartej, bezwarunkowo na pierwszym miejscu plasują się przykrawędne partie terasy nadzalewowej (M. Parczewski 1991, s. 17–23, 30–32, ryc. 2; 1996, s. 74, ryc. 1, 2).

Najdalej w głąb strefy bieszczadzkiej wnikał zespół osadniczy w Hoczwi, złożony z osady otwartej i grodu. Osadę otwartą zlokalizowano na lewym brzegu Hoczewki, na wysokości ok. 337 m n.p.m., naprzeciwko grodziska. Teren dawnego osiedla został silnie zniszczony w trakcie robót ziemnych w 1979 r., a jego niewielki fragment poddano wówczas ratowniczym badaniom wykopaliskowym (M. Zielińska-Durda 1984). Wspomniane grodzisko w Hoczwi leży na wyniosłym zalesionym wzgórzu 405,4, w widłach Hoczewki i Sanu. Wprawdzie objęto je drobnymi sondażami już w połowie XX w. (prace A. Żakiego w 1951 r. na tym obiekcie to w ogóle najwcześniejsze wykopaliska archeologiczne na terenie Bieszczadów), ale nadal jest jedną z najgorzej rozpoznanych osad obronnych z doby plemiennej w Polsce południowo-wschodniej. Dlatego za wciąż istotne trzeba uznać skąpe informacje A. Żakiego (1959, s. 195–196) sprzed ponad półwiecza: *Przestrzeń tego grodu, ograniczona bardzo słabo czytelnym dziś wałem, posiada formę wydłużonego owalu, o średnicach ok. 80×20 m. Śladów podgrodzia nie udało się wykryć. Wał zbudowany był, przynajmniej w zbadanej części południowo-wschodniej, z gliny i drewna sosnowego. Zabudowa mieszkalna skupiała się zapewne bezpośrednio przy wale (w środku grodu jej brak)*. Dzisiaj warto podkreślić, że grodzisko hoczwiańskie reprezentuje najdalej wysunięte na południe dobrze udokumentowane (z uwagi na znaleziony materiał zabytkowy) wczesnośredniowieczne stanowisko archeologiczne w obecnych granicach Rzeczypospolitej (ryc. 10)[15]. Przewyższenie nad dnem łączących się tu dolin Sanu i Hoczewki wynosi ok. 70–75 m. Wiele wskazuje na to, że zachowała się tylko zachodnia część reliktów grodu – stosunkowo wąski półksiężycowaty wycinek o maksymalnych wymiarach 80×25 m, z resztkami wału obwodowego od południa, zachodu i północy. Zarys wału jest nieco lepiej rozpoznawalny w partiach grzbietowych od strony południowej (gdzie na jego rozsypisku znajduje się kulminacja wzniesienia) i od północy. Na wschodnim zboczu wzgórza, silnie podciętym przez San i najbardziej stromym, dopatrzyć się można śladów potężnej niszy osuwiskowej, obecnie zalesionej, która prawdopodobnie pochłonęła znaczną część warowni. Dostępny aktualnie plan obiektu jest skrajnie schematyczny i w ogóle nie ukazuje istniejących pozostałości umocnień (por. A. Kunysz 1968, s. 48, ryc. 19).

Jak łatwo zauważyć, interesujący nas obszar Bieszczadów Zachodnich leżał praktycznie w całości poza zasięgiem osadnictwa z VIII–X w. Powyżej rejonu Sanoka ciąg osiedli trzymał się wówczas mocno doliny Sanu, a poza tą stosunkowo wąską strefą nie mamy śladów trwalszego pobytu ludzi. Ostatni element tego pasma przypada na warownię w Hoczwi, która „zamyka" w ten sposób przestrzeń zagospodarowaną. To zresztą sytuacja typowa dla doby plemiennej wczesnego średniowiecza w Karpatach, gdzie grody lokowano na peryferiach, a właściwie nawet poza obrębem strefy zasiedlonej (ryc. 10; M. Parczewski 1991, s. 32–33, ryc. 2; 1996, s. 74, ryc. 1; 2005b). Warto podkreślić, że na naszym obszarze w ciągu całego okresu VI–X w. nie odrobiono strat terytorialnych w stosunku do przestrzeni zajętej przez ekumenę „późnorzymską" w III – 1. poł. V w. (por. rozdział 7.3). Nie doszło do tego zresztą nawet jeszcze później, gdyż w XI–XIII w. obszar zasiedlony nie uległ znaczącemu poszerzeniu w porównaniu ze stanem z VIII–X w.

Wprawdzie bezpośrednio nie dotyczy to Bieszczadów centralnych i południowych, ale opisane wyżej karpackie oraz przykarpackie enklawy i pasma osadnicze, odtworzone na podstawie setek znalezisk archeologicznych, dają nam niezły wgląd w geografię terytoriów plemiennych w VIII–X w. (ryc. 10). Kim był lud, który zamieszkiwał wówczas dorzecze Sanu i Wisłoki? Argumenty historyczne, zebrane przez Gerarda Labudę (1988) oraz Michała Parczewskiego (2003b), wskazują na Lędzian. Pogląd ten wzmacniają argumenty archeologiczne, szerzej omówione w kilku publikacjach (M. Parczewski 1991; 1996; 2003b), jak również nietypowy etnonim Polaków u naszych wschodnich i południowo-wschodnich sąsiadów, urobiony właśnie od nazwy Lędzian („Lęchowie-Lachowie"[16], „Lengyel"). Dzięki unikatowemu odkryciu archeologicznemu wiemy, że na przełomie IX/X w. i/albo w pierwszych dekadach X w. przez kilka lub kilkanaście lat stacjonowała w Przemyślu drużyna nomadzkich wojowników starowęgierskich z rodzinami. Wybór miejsca nie mógł być przypadkowy: oddział nadzorował główny nadsański węzeł strategiczny, a tym samym, jak się wydaje, utrzymywał zwierzchnictwo węgierskie nad gęstym skupiskiem miejscowej słowiańskiej ludności plemiennej (M. Parczewski 1991, s. 37–43; 2003b; tam literatura).

W X w. oprócz Węgrów również inne wielkie jednostki polityczne kierowały uwagę ku terenom nadsańskim. Niemal na pewno ziemie te wraz z Małopolską weszły przejściowo w skład państwa czeskich Przemyślidów (G. Labuda 1988). Pod koniec X w. doszło do zderzenia się ze sobą Polski i Rusi, które ekspandując rywalizowały o wschodnie peryferie dorzecza Wisły. W efekcie górne Nadsanie, zapewne od roku 981 (gdy książę Włodzimierz zajął Przemyśl, odbierając go Lachom-Lędzianom) aż do lat czterdziestych XIV w. stało się najpierw częścią państwa kijowskiego, później zaś jego spadkobierców – ruskich księstw dzielnicowych: przemyskiego, następnie halickiego, wreszcie włodzimiersko-halickiego. Trzeba jednak podkreślić, że sytuacja polityczna tego terenu często była niestabilna, a okresowe przewagi władców polskich przeplatały się z dużą aktywnością państwa węgierskiego, które aż do schyłku XIV w. wchodziło w bliskie związki z Rusią Halicką, i niejednokrotnie

[14] O przyczynach i kryteriach wyboru miejsca pod wznoszenie grodów w Karpatach we wczesnym średniowieczu – por. uwagi M. Parczewskiego (2005b).

[15] Pochodząca z młodszej fazy wczesnego średniowiecza osada w Myczkowcach, o której będzie mowa w następnej partii tego tekstu, leży wprawdzie kilka kilometrów dalej w górę Sanu, ale nieco bardziej na północ od Hoczwi.

[16] Na temat lędziańskiego źródłosłowu nazwy Lachów – por. W. Makarski 1996, s. 61–62, tam literatura.

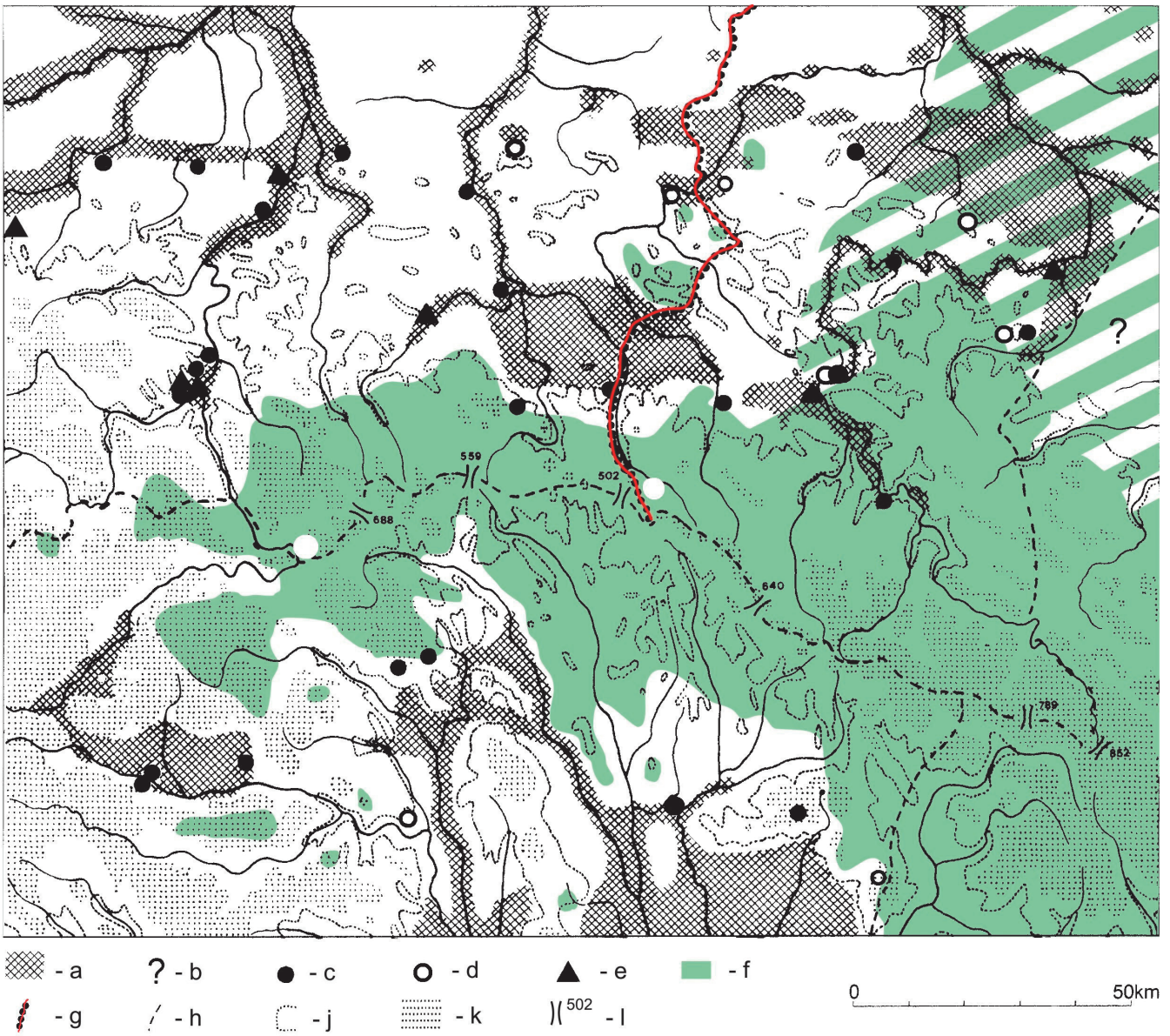

Ryc. 10. Rozmieszczenie osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Polsce południowo-wschodniej i we wschodniej Słowacji: a – teren zasiedlony we wczesnym średniowieczu; b – brak danych o zasięgu osadnictwa; c – gród wczesnośredniowieczny, który istniał głównie w okresie VIII–X w., a niekiedy dłużej ; d – gród o początkach prawdopodobnie sięgających okresu VIII–X w.; e – gród o metryce wczesnopaństwowej (X/XI – 1. poł. XIII w.); f – tereny o przewadze ludności wschodniosłowiańskiej w okresie nowożytnym (XVII – 1. poł. XX w.); g – przebieg granicy państwowej Polski i Rusi przed 1340 r.; h – współczesne granice państwowe; j – poziomica 400 m n.p.m.; k – teren powyżej 700 m n.p.m.; l – najważniejsze przełęcze i ich wysokość n.p.m. *(wg M. Parczewskiego)*

Abb. 10. Verteilung der frühmittelalterlichen Besiedlung in Südostpolen und in der Ostslowakei: a – das im Frühmittelalter besiedelte Gebiet; b – fehlende Angabe über die Reichweite der Besiedlung o; c – frühmittelalterlicher Burgwall aus der Zeit zwischen dem 8.–10. Jh. oder auch später; d – Burgwall dessen Anfänge vermutlich bis in das 8.–10. Jh. reichen.; e – Burgwall aus der frühstaatlichen Phase (10./11. – 1. Hälfte des 13. Jhs.); f – Gebiete mit der Dominanz der ostslawischen Bevölkerung in der Neuzeit (17. – 1. Hälfte des 20. Jhs.); g – Verlauf der Staatsgrenze zwischen Polen und der Rus vor 1340 r.; h – heutige Staatsgrenzen; j – Höhenlinie 400 m ü.d.M.; k – Gebiet über 700 m ü.d.M.; l – wichtigste Gebirgspässe und ihre Lage ü.d.M. *(nach M. Parczewski)*

z powodzeniem próbowało ją sobie podporządkować. Funkcję ważnego regionalnego ośrodka administracyjnego sprawował Sanok, który po raz pierwszy pojawia się w tej roli (i w ogóle w źródłach pisanych) w roku 1150 (*Latopis*, s. 93). To również najwcześniejszy ślad wyodrębniania się ziemi sanockiej, która w średniowieczu obejmowała m.in. prawie całe Bieszczady Zachodnie. Tylko niewielki fragment górnej partii dorzecza Sanu powyżej Żurawina przynależał przed XVI w. do ziemi przemyskiej (A. Fastnacht 1962, s. 29–31).

Gwałtowne przyspieszenie podziału miejscowej ludności na Słowian wschodnich i zachodnich ma związek z sygnalizowanymi wyżej dramatycznymi wydarzeniami politycznymi. U schyłku X w. integralne do tej pory terytoria plemienne w dorzeczach Sanu i Wisłoki zostały w sposób całkowicie sztuczny rozcięte granicą Polski i Rusi. Nowa rubież miała zapewne przebieg podobny jak w okresie nieco późniejszym, tzn. w XII–XIII w., kiedy staje się lepiej uchwytna dzięki obfitszym źródłom pisanym (J. Kurtyka 1996). Odzwierciedlała ona bez

wątpienia linię równowagi potencjałów militarnych obydwu konkurujących ze sobą państw, a nie rzekome preferencje etniczne wspomnianych szczepów nadsańskich, jak chciałaby część historyków. W rezultacie następne generacje Lędzian weszły pod przymusem definitywnie w skład wschodniego bądź zachodniego odłamu Słowiańszczyzny (M. Parczewski 1991; 2003b, s. 163; tam literatura). Wielki rozłam etniczny dopiero od tego momentu zaczyna znajdować odbicie w danych wykopaliskowych. Właśnie od XI w. datuje się początek zróżnicowania – jednolitej do tej pory – kultury mieszkańców ziem po obydwu stronach świeżo wyznaczonej rubieży (M. Parczewski 1991, s. 43–53; 1996, s. 76–79; M. Wołoszyn 2003; 2006; tam literatura).

We wschodniej części polskich Karpat terytoria zasiedlone w młodszych fazach wczesnego średniowiecza, to znaczy w okresie od schyłku X do połowy XIII w., nie uległy – jak już sygnalizowano – poważniejszym zmianom w stosunku do stanu poprzedniego (VIII – 2. połowa X w.) (M. Parczewski 1991, s. 20–23, ryc. 2; 1996, ryc. 1). Z pewnością miały wówczas miejsce jakieś lokalne przesunięcia osadnicze, ale generalny obraz zasięgu terenów zagospodarowanych przez ludzi był zbliżony do wcześniejszego (ryc. 10). Tu musimy podkreślić, że wiedzę o rozprzestrzenieniu osadnictwa wczesnośredniowiecznego w XI–XIII w. w Bieszczadach, przekazywaną w niektórych dawniejszych publikacjach archeologicznych, obciążają zniekształcenia powstałe wskutek ryzykownych lub jawnie niezgodnych z rzeczywistością datowań kilku rzekomych stanowisk wczesnośredniowiecznych (luźnych znalezisk ceramiki i domniemanych grodzisk, znanych z nazw typu Horodek czy Horodysko), zlokalizowanych dość głęboko w górach. Wszystkie te obiekty zostały negatywnie zweryfikowane przez M. Parczewskiego zarówno w terenie, jak i na podstawie kontroli dostępnych danych źródłowych (M. Parczewski 1991, s. 18–19). Pozostające obecnie do dyspozycji materiały archeologiczne pozwalają stwierdzić, że co najmniej aż do końca wczesnego średniowiecza, tzn. do połowy XIII w., a według wiarygodnych przesłanek nawet jeszcze dłużej, strefa zasiedlona dochodziła wzdłuż Sanu nie dalej niż do Myczkowiec. Wyższe partie doliny, nie mówiąc już o obszarach górskich, wciąż nie były zagospodarowane przez ludzi.

Najciekawszym znaleziskiem dokonanym na osadzie w Myczkowcach jest odkryta jeszcze w latach trzydziestych XX w. przednia połówka (awers) miedzianego relikwiarzowego krzyża napierśnego. Tego rodzaju enkolpiony[17], należące do dewocjonaliów szeroko użytkowanych w kręgu chrześcijaństwa wschodniego, ściśle wzorowano na prototypach bizantyjskich. Zaczęły się rozpowszechniać na Rusi już w XI w. Zabytek z Myczkowiec powstał najprawdopodobniej dopiero w latach trzydziestych XIII w. (E. Gródek-Kciuk 1989, s. 106–108, ryc. 4: 18). Co ciekawe, w pobliskim Dziurdziowie k. Hoczwi odkryto przypadkowo awers podobnego zabytku, datowany ramowo na XI–XIII w. (E. Gródek-Kciuk 1989, s. 104, 129, ryc. 3: 10). W tej samej okolicy, w pobliżu wsi Zwierzyń, pow. Lesko już przed kilkuset laty odkryto jeszcze jeden trzynastowieczny egzemplarz symbolu męki Chrystusa (M. Parczewski 1989, tam literatura). Ten zabytek ma z kolei charakter zdecydowanie zachodni, sporządzono go bowiem w ośrodku rzemiosła artystycznego w rejonie Limoges we Francji w 1. połowie XIII w. Jest to wykonany z drewna krzyż procesyjny, o wysokości prawie 30 cm, pokryty miedzianymi bogato ornamentowanymi plakietami. Według legendy szacowny przedmiot wydobyto ze źródła, otoczonego następnie silnym kultem, który przetrwał aż do wysiedlenia miejscowej ludności ukraińskiej po drugiej wojnie światowej[18].

Dolina Sanu na dalszym północnym przedpolu Bieszczadów obfituje w pozostałości osadnictwa z XI–XIII w. Część z tych osad stała się przedmiotem badań wykopaliskowych, m.in. Lesko, stan. 2 (M. Zielińska-Durda 1979) i Sanok – Biała Góra, stan. 3 (M. Parczewski 1988b; M. Parczewski, E. Pohorska-Kleja 1995). Od lat kontynuowana jest eksploracja sanockiego wzgórza zamkowego, gdzie w późnym średniowieczu stał zamek kazimierzowski, a przedtem istniał gród wczesnośredniowieczny (M. Zielińska 2003). Kapitalne wyniki przyniosły wspomniane już wcześniej prace badawcze J. Ginalskiego w latach 1996-2002 na grodzisku „Horodyszcze" w Trepczy koło Sanoka. Na szczycie wyniosłego wzgórza, chronionego kilkoma liniami umocnień, odsłonięto unikatowe relikty podwalin drewnianej cerkwi z XII–XIII w., cmentarzysko szkieletowe, a także zbiór militariów i wysokiej próby wyrobów ruskiego rzemiosła artystycznego (m.in. 7 enkolpionów, w tym 4 zachowane w całości[19], parę tzw. kołtek – wspaniałych ozdób kobiecej głowy, segment pozłacanego diademu [?] z postacią lwa, dwie ołowiane pieczęcie książęce). Wszystko to wzmacnia tezę, rozwiniętą przez autora wykopalisk, o lokalizacji właśnie tutaj wczesnośredniowiecznego latopisowego grodu sanockiego (J. Ginalski 2000; 2001a; 2001b; J. Ginalski, P. Kotowicz 2004).

Jak już wyżej kilkakrotnie podkreślono, archeologiczne kartogramy wykazują, że praktycznie cały interesujący nas obszar zachodniej Bojkowszczyzny pozostawał od VI do XIII w., a raczej nawet dłużej, poza strefą zagospodarowaną przez ludzi (ryc. 10). Dane wykopaliskowe znakomicie komponują się z rezultatami badań historycznych nad przebiegiem zasiedlania Bieszczadów. Nowe wsie wkraczają licznie w górskie doliny dopiero w XV–XVI w.[20] Wiarygodność tej koncepcji, zweryfikowanej na gruncie danych archeologicznych już jakiś czas temu (M. Parczewski 1991, s. 66–71; 1992; tam literatura), można sprawdzić odwołując się do rezultatów badań przyrodniczych, przede wszystkim palinologicznych, a ostatnio również geo-

[17] Napierśny krzyż-enkolpion składa się z dwóch połówek połączonych zawiasem, ma zatem formę zamykanego pudełeczka – pojemnika na relikwie. Większość zachowanych egzemplarzy liczy 7–10 cm wysokości.

[18] Niezwykłe losy znaleziska zostały zrekonstruowane i ogłoszone drukiem (M. Parczewski 1989). Po roku 1994, gdy treść niskonakładowej publikacji upowszechniła rzeszowska gazeta „Nowiny" w swoim numerze wielkanocnym, zupełnie zapomniana i zaniedbana „święta studzienka" doczekała się rekultywacji, przeprowadzonej z wielkim rozmachem przez rzymsko-katolicką wspólnotę parafialną w Myczkowcach. M. Parczewski przygotowuje ponowne opracowanie tego fascynującego odkrycia, poszerzone o nowe wątki.

[19] W jednym z enkolpionów znaleziono po otwarciu fragment meteorytu, pełniący funkcję relikwii (J. Ginalski 2001b, s. 362–365, ryc. 11, 12).

[20] A. Fastnacht 1962; 1991; 1998; 2002; J. Czajkowski 1992; M. Augustyn 1993a; 1993b; J. Nalepa 1998; G. Jawor 2004, s. 106–125; tam literatura. W powyższym zestawieniu pominięto nowsze publikacje obciążone błędami warsztatowymi, niekiedy wręcz bałamutne, ogłoszone przez autorów utytułowanych naukowo, ale nie będących zawodowymi historykami.

morfologicznych. Specjaliści z wymienionych oraz pokrewnych im dziedzin wnoszą własne argumenty, zupełnie niezależne od przesłanek, na których opierają swoje dowodzenie archeolodzy i historycy. Dzięki temu powstaje stan bardzo korzystny dla postępu wiedzy, gdy hipotezy formułowane w kręgu jednej lub kilku bliskich sobie dyscyplin humanistycznych mogą zostać poddane weryfikacji przez całkowicie zewnętrzny aparat kontrolny, posługujący się systemem metod właściwych dla nauk przyrodniczych.

Analiza frekwencji pyłków różnych gatunków roślin w nawarstwieniach torfowiska umożliwia stwierdzenie intensywności osadnictwa ludzkiego, które rozwijało się w danej okolicy w wybranym odcinku dziejów, zawartym w przedziale nawet kilkunastu ostatnich tysiącleci. O ile w Dołach Jasielsko-Sanockich mamy dobrze potwierdzoną obecność wspólnot rolniczych zarówno we wczesnym, jak i w późnym średniowieczu (*Environmental* 1989; K. Harmata 1995), to profile palinologiczne z terenów górskich wykazują niemal zupełny brak śladów gospodarki ludzkiej pomiędzy okresem wędrówek ludów a późnym średniowieczem (M. Ralska-Jasiewiczowa 1980; K. Szczepanek 2001; T. Winnicki, B. Zemanek 2003, s. 10–20, ryc. 3; A. Wacnik, K. Szczepanek, K. Harmata 2006). Ten wniosek formułujemy na razie z niezbędną ostrożnością. Trzeba podkreślić, że weryfikacja i sprecyzowanie datowań młodszych poziomów torfowisk bieszczadzkich staje się obecnie pilnym postulatem badawczym, niezbędnym dla udoskonalenia argumentów w dyskusji o przemianach osadnictwa w okresie od I do XV w. n.e.

Jak już wspomniano wcześniej, studia nad składem pyłków potwierdzają obecność wyraźnych śladów aktywności ludzkiej na obszarze Bieszczadów w orientacyjnym okresie od II w. p.n.e. do VII w. n.e. (podane ramy chronologiczne należy traktować jako bardzo przybliżone). Potem doszło najpewniej do zregenerowania się naturalnych zbiorowisk roślinnych. Ale czy całkowitego? Na podstawie dostępnych obecnie wyników badań palinologicznych trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czy we wczesnym średniowieczu w Bieszczadach egzystowały jakieś niewielkie skupiska osadnicze o stabilnym charakterze[21]. Generalna zmiana tego obrazu, doskonale uchwytna w profilach pyłkowych, nastąpiła dopiero kilkaset lat później. Jak podaje K. Szczepanek (por. rozdział 3. niniejszego tekstu), *od około 545 lat BP*[22] (…) *gwałtownie zmniejszył się udział pyłku drzew w analizowanych próbach torfowiska z Tarnawy Wyżnej i innych analizowanych torfowisk bieszczadzkich, w których występują osady tego wieku i młodsze. Wzrastają udziały pyłku roślin zielnych, zwłaszcza wskaźniki narastającej antropopresji.*

Długotrwała luka chronologiczna w ciągłości zasiedlenia górskich odcinków dolin rzecznych ujawniła się również dzięki analizie aluwiów zdeponowanych w ciągu ostatnich trzech tysiącleci w górnych partiach doliny Sanu i nad potokiem Wołosatym (J. Kukulak 2004; 2007). Przed XV w. nie zarejestrowano tutaj wyraźniejszych oznak aktywności gromad ludzkich w przebiegu akumulacji osadów korytowych i pozakorytowych. Dopiero *żywiołowe osadnictwo u schyłku średniowiecza i na początku okresu nowożytnego (XV–XVI w.) wywołało w sposób pośredni zaburzenia w całym geosystemie zlewni Sanu i rozpoczęło etap jawnego zapisu roli człowieka w aluwiach* (J. Kukulak 2004, s. 85–87). Niemal identyczne wyniki przyniosły badania Leszka Starkla w dorzeczu Solinki w okolicach Wołkowyi w latach 1995–1996: *I wreszcie ślady historycznej ekspansji człowieka…* (…) *W małym potoczku w Bukowcu pod metrową madą znalazłem poziom organiczny z patykami wydatowanymi na 460 ± 60 lat BP* [czyli orientacyjnie na okres pomiędzy połową XV a połową XVI w.]. *A zatem początek kolonizacji zapisał się zmianą w wielkości wezbrań i erozji gleb* (L. Starkel 1999, s. 62–64).

9. OKRES PÓŹNOŚREDNIOWIECZNY. ARCHEOLOGIA O GENEZIE BOJKOWSZCZYZNY I ŁEMKOWSZCZYZNY

Kilkusetletnia pustka osadnicza w górach przed XIV, a raczej nawet jeszcze przed XV wiekiem, stwierdzona na podstawie danych wykopaliskowych oraz przyrodniczych, niesie doniosłe konsekwencje dla studiów zarówno nad genezą Bojkowszczyzny, jak i nad pochodzeniem ludności pozostałych regionów karpackich, które nie były zamieszkiwane we wczesnym średniowieczu. Skoro góry pozostawały bezludne aż do XIV–XV w., to wniosek nasuwa się jednoznaczny: korzenie wspólnoty bojkowskiej nie mogą być starsze niż schyłek późnego średniowiecza. Przodkowie Bojków, Łemków i innych górali karpackich zasiedlili swoje ojczyzny o około 800–900 lat później niż uczynili to ich najbliżsi sąsiedzi, mieszkańcy dolin i kotlin śródgórskich na terenie dzisiejszej Polski i Słowacji (ryc. 10).

Pozbawione rzeczowych podstaw źródłowych są zatem koncepcje tych historyków i archeologów, którzy traktują pobyt ludności słowiańskiej w głębi Beskidów jako zjawisko odwieczne, sięgające nawet doby plemiennej wczesnego średniowiecza. Różne wersje poglądów autochtonistycznych przewijają się w XIX- i XX-wiecznej literaturze historycznej, głównie rosyjskiej oraz ukraińskiej, chociaż zdarzało się, że w podobnym duchu zabierali głos również badacze polscy. Część autorów podtrzymuje karkołomne i zupełnie bezzasadne XIX-wieczne spekulacje na temat rzekomego przejęcia etnonimu karpackich Bojków od … celtyckich Bojów (!)[23].

---

[21] Rekonstruowany przez paleobotaników obraz przemian składu roślinności bieszczadzkiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu może być w jakimś stopniu zakłócony. Sygnałem skłaniającym do rezerwy są m.in. pyłki winorośli, obecne w trzech górskich profilach palinologicznych (Smerek, Tarnawa Wyżna, Wołosate). Egzotyczny na tym terenie wtręt pojawił się prawdopodobnie wskutek dalekiego transportu pyłków z południa, a więc zachodzi niebezpieczeństwo, że udział innych taksonów może również nie w pełni odzwierciedlać miejscowe warunki geobotaniczne.

[22] Zatem mniej więcej od przełomu XIV/XV w.

[23] Krytykowano ten pogląd już na przełomie XIX/XX w. (F. Papèe 1890, s. 552; M. Hruševs'kyj 1994, s. 213), ale np. T. Sulimirski (1974, s. 99, przyp. 42) zdaje się być ostrożnym zwolennikiem celtyckiego pochodzenia nazwy Bojków.

Osobną, niezwykle kontrowersyjną propozycję przedstawił T. Sulimirski (1974), który z braku źródeł wykopaliskowych w głównym masywie karpackim, a także z innych mniej oczywistych przesłanek wyprowadził tezę, że od czasów starożytnych nieprzerwanie przez ponad tysiąc lat zamieszkiwali tu pasterze traccy, po których nie pozostały żadne relikty uchwytne archeologicznie. Ludność tę zdaniem T. Sulimirskiego zaczęto rejestrować w źródłach pisanych dopiero u schyłku XIV w. pod mianem Wołochów[24].

W końcowej fazie średniowiecza nazwa ta nie mogła już jednak w żaden sposób dotyczyć etnicznych Traków, którzy w okresie rzymskim oraz wędrówek ludów (II–VII w.) zostali w swojej masie zasymilowani przez potężniejsze wspólnoty – Greków, Rzymian i wschodnich Germanów, a niewykluczone, że i Słowian. Jakieś ich reliktowe grupy mogły na dalekich peryferiach przetrwać ewentualnie dłużej, ale zapewne nie aż do XIV–XV w. – w każdym razie nic o tym bezpośrednio nie świadczy. Etnonim „Wołochów" w ostatnich stuleciach średniowiecza odnieść trzeba natomiast do zupełnie nowych przybyszów na tereny nadsańskie. Przemawiają za tym dokumenty historyczne oraz dane z zakresu toponomastyki i etnografii, do których możemy dodać, o czym poniżej, także przesłanki archeologiczne (por. M. Parczewski 2007, tam literatura).

Swoistym pasem transmisyjnym wędrówki pasterskich Wołochów, wywodzących się z Bałkanów, były obrzeża i niższe partie łańcucha karpackiego. W ostrym przeciwieństwie do ludności „tutejszej" nie stronili więc od gór i potrafili je zagospodarować, głównie wypasając stada, a w mniejszym stopniu poświęcając się także uprawie ziemi. Zasiedlali doliny górskie i pogórza, ale również obszary nizinne, i to położone dość daleko od Karpat (G. Jawor 2004). Silne argumenty historyczne oraz językowe świadczą o bezsprzecznie romańsko-bałkańskich korzeniach etnicznych Wołochów. Zmianę zapoczątkowała długotrwała kohabitacja w X? – XII w. ze Słowianami naddunajskimi, a także chrystianizacja w obrządku wschodnim, z liturgicznym językiem starocerkiewnosłowiańskim. Sukcesywne poszerzanie terytorium ku północnemu zachodowi łączyło ekspandującą Wołoszę z jednej strony z przykarpackimi ugrupowaniami wschodniosłowiańskimi nad górnym Prutem i Dniestrem, z drugiej – ze słowiańskim osadnictwem siedmiogrodzkim i marmaroskim, które zresztą wskutek najazdów tatarskich pomnażało się o uciekinierów z Rusi na węgierską stronę Karpat. Wszystko to powodowało stopniową slawizację, a w efekcie końcowym – rutenizację Wołochów, którzy dotarli w Bieszczady, a następnie wkroczyli w Beskid Niski i Sądecki.

Poświadczony przez źródła pisane długotrwały masowy nurt kolonizacyjny nowej ludności ze wschodu i południowego wschodu ujawnił się na terenie dzisiejszej południowo-wschodniej Polski w ostatniej ćwierci XIV w. (A. Fastnacht 1962, s. 209–226, 253–268; G. Jawor 2004, tam literatura), a na wschodzie Słowacji już w pierwszej połowie tego stulecia (J. Beňko 1985; 1996, s. 280–283; F. Uličný 1995, s. 308–309; tam literatura). Fala późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej (XV–XVI w.) wołoskiej kolonizacji gór i pogórzy nasuwała się na teren bardzo słabo zasiedlony lub zupełnie niezagospodarowany. Napływ miał wcześniej charakter spontaniczny, ale to się szybko zmieniało: zorganizowane gromady przybyszów otrzymywały formalne uprawnienia do eksploatacji dziewiczych gruntów ze strony właścicieli wielkich dóbr ziemskich, zainteresowanych perspektywą rentowności niewykorzystanych do tej pory leśnych ostępów i połonin (G. Jawor 2004, tam literatura).

Przesłanki archeologiczne solidnie wzmacniają hipotezę o wołoskim podłożu demograficznym Bojkowszczyzny i Łemkowszczyzny. Bardzo pouczające rezultaty przynosi skonfrontowanie ze sobą zasięgu dwóch zjawisk historycznych. Pierwszy z porównywanych fenomenów to rozprzestrzenienie osadnictwa wczesnośredniowiecznego w obrębie Karpat, drugi – rozmieszczenie Słowian wschodnich oraz zachodnich w okresie nowożytnym (XVII–XX w.) po obydwu stronach gór na obszarze pomiędzy Dunajcem na zachodzie a Jasiołką[25] i Laborcem na wschodzie (ryc. 10; por. M. Parczewski 1991, s. 66–68, ryc. 2; 1992, s. 19–20, ryc. 2; 1996, s. 78–79, ryc. 1, 2).

Do połowy XX w. środkowe Beskidy zajęte były przez długi, stosunkowo wąski pas osadnictwa wschodniosłowiańskiego, od połowy XIX w. określany nazwą Łemkowszczyzny. Rozdzielał on od siebie ziemie zamieszkiwane przez dwa odłamy zachodnich Słowian – Polaków i Słowaków. Obszar Łemkowszczyzny na zachód od Jasiołki nigdy nie wchodził w skład Rusi, a w jego sąsiedztwie (oczywiście z wyjątkiem zaplecza od strony wschodniej) żadne źródła nie odnotowały istnienia siedzib wschodnich Słowian, ani we wczesnym, ani w późniejszym średniowieczu. Najstarsze dowody obecności osiedli ludzkich na terenie przyszłej zachodniej i środkowej Łemkowszczyzny, zarówno w Polsce, jak i w ówczesnych Górnych Węgrzech, wiążą się z próbami zagospodarowania dolin beskidzkich w XIII–XIV w., podejmowanymi na względnie niewielką skalę, przeważnie z miernymi skutkami. Osadnikami była ludność polska, słowacka i niemiecka. W efekcie przed schyłkiem średniowiecza góry pozostawały w większości bezludne (M. Parczewski 2007, s. 17–25, tam literatura).

Dopiero rozwinięta w XV–XVI w. intensywna kolonizacja na prawie wołoskim sprawiła, że doszło do radykalnej zmiany – wyższe partie Karpat zostały opanowane przez człowieka. Patrząc na mapę (ryc. 10) łatwo dostrzec, że zasięg siedzib Łemków na zachód od linii Jasiołki całkowicie wyklucza się z obszarami dawnego osadnictwa o genezie wczesnośredniowiecznej, nawet z pewnym naddatkiem terytorialnym. Ten niezwykle wymowny obraz kartograficzny zdaje się poświadczać, że nowi przybysze, obcy pod względem językowym i kulturowym, nie naruszyli w XV–XVI w. dotychczasowego stanu posiadania polskiej i słowackiej ludności rolniczej, która od dawna zajmowała obniżenia i większe doliny, odnieśli natomiast sukces poszerzając znacznie dotychczasową ekumenę ludzką o góry i pogórza. Wszelkie dostępne przesłanki wskazują, że podobny przebieg miało kształtowanie się Bojkowszczyzny, aczkolwiek zachodziło ono w całkiem innym otoczeniu zewnętrznym. O ile bowiem od przełomu X/XI w. Słowianie żyjący w zachodniej części Dołów Jasielsko-Sanockich i w Kotlinie Sądeckiej stawali się Polakami, a w XV w. już nimi niewątpliwie od dawna byli, to ich nieodlegli sąsiedzi (a w dobie plemiennej najbliżsi pobratymcy) z okolic Sanoka i Leska w tym samym czasie trwale zasymilowali się z ruskim masywem etnicznym.

[24] Uwagi krytyczne na temat koncepcji T. Sulimirskiego – por. M. Parczewski 1992, s. 20–22.

[25] Wzdłuż górnej i środkowej Jasiołki biegła średniowieczna granica Polski i Rusi (ryc. 10).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE

Latopis *Latopis kijowski 1118–1158*. Przełożył i komentarzami opatrzył E. Goranin, „Slavica Wratislaviensia", t. 86, Wrocław 1995.

WYKAZ SKRÓTÓW BIBLIOGRAFICZNYCH

Archeologia – Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków 19–21.XI.2001, red. Kaczanowski P. i Parczewski M., Kraków 2005.

Epoka brązu – Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. Materiały z konferencji, red. Gancarski J., Krosno 2003.

Neolit – Neolit i początki epoki brązu w Karpatach polskich. Materiały z sesji naukowej, red. Gancarski J., Krosno 2001.

Okres lateński i rzymski – Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Materiały z konferencji, red. Gancarski J., Krosno 2004.

Początki – Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji, red. Parczewski M. i Czopek S., Rzeszów 1996.

LITERATURA

Aksamit T.

1963 Badania osady neolitycznej (stanowisko nr 16) w Rzeszowie na Osiedlu Piastów, „SROA za rok 1963", Rzeszów, s. 12–14.

1966 Badania archeologiczne osady neolitycznej w Kormanicach, pow. Przemyśl, „SROA za rok 1965", Rzeszów, s. 23–24.

1968 Wstępne wyniki badań osady kultury ceramiki wstęgowej rytej w Rzeszowie, „MSROA za rok 1966", Rzeszów, s. 110––116.

Augustyn M.

1993a Połoniny w Bieszczadach Zachodnich, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku", t. 31, s. 88–98.

1993b Przyczynek do badań nad osadnictwem dorzecza górnego Sanu, Strwiąża i Wiaru, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku", t. 31, s. 99–115.

Barłowska A.

1984 Osada z późnego okresu wpływów rzymskich w Lesku, woj. Krosno, „MSROA za lata 1976–1979", Rzeszów, s. 51–101.

Bednarczuk L.

1973 Zagadnienie przedsłowiańskiej hydronimii Karpat, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie", t. 47, „Prace Językoznawcze" II, Kraków, s. 19–30.

Beňko J.

1985 *Osídlenie severného Slovenska*, Košice.

1996 *Doosídľovanie južných (slovenských) karpatských svahov valachmi a ich etnicita*, [w:] *Początki*, s. 279–289.

Bodzek J., Pohorska-Kleja E.

2011 Znalezisko solida Walentyniana III w Prusieku, gm. Sanok, woj. podkarpackie, „Notae Numismaticae" 6, Kraków, s. 153–162.

Budziszewski J., Skowronek M.

2001 Results of the preliminary archaeological researches in the Mount Cergowa Massif, the Lower Beskid Mountains, [w:] Machnik J. (red.), *Archaeology and natural background of the Lower Beskid Mountains, Carpathians*, Part I, „Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU", t. 2, Kraków, s. 145–164.

Calderoni G., Madej P., Valde-Nowak P.

2000 New Data for the Chronological Assessment of the Mierzanowice Culture in the Upper Vistula River Basin (Sietesz Settlement, Sandomierz Valley, Przedgórze Rzeszowskie), „Prz. Arch.", t. 48, s. 75–81.

Cetera A., Ginalski J., Okoński J., Szpunar A.

2000 Archeologiczne odkrywanie Bieszczadów, „Bieszczad", t. 7, Ustrzyki Dolne, s. 11–69.

Cygan S.

2006 *Wczesnosłowiańskie półziemianki kwadratowe na terenie Polski, Czech, Słowacji, wschodnich Niemiec i Dolnej Austrii*, (= Collectio Archaeologica Resoviensis, t. 3), Rzeszów.

Czajkowski J.

1992 Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnograficznych, [w:] Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, t. 1, Rzeszów, s. 27–166.

1993 Historyczne zasiedlenie zachodniej Bojkowszczyzny, „Płaj", t. 6, s. 12–24.

1999 *Studia nad Łemkowszczyzną*, Sanok.

Czopek S.

1997 Nowe odkrycia kurhanów na Pogórzu Dynowskim, „RPrzemyski", t. 33/5, s. 53–63.

1998a *Kamień – brąz – żelazo. Zarys archeologii Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów.

1998b Z badań nad osadnictwem kultury trzcinieckiej w Polsce południowo-wschodniej, [w:] Kośko A., Czebreszuk J. (red.), *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces*, Poznań, s. 149–160.

1999 *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów.

2002 W sprawie stosunków kulturowych w okresie przedrzymskim na obszarze południowo-wschodniej Polski, „Spr. Arch.", t. 54, s. 9–20.

2003 Między Południem a Wschodem – importy i naśladownictwa ceramiki w materiałach grupy tarnobrzeskiej, [w:] *Epoka brązu*, s. 215–238.

2009a Aktualne problemy w badaniach tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, [w:] Czopek S., Trybała-Zawiślak K. (red.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje*, Rzeszów, s. 15–31.

2009b Die frühe Eisenzeit im östlichen Teil der polnischen Karpaten – Diskussionsbemerkungen, „AAC", t. 44, s. 73–96.

Czopek S., Kadrow S.

2001 Archeologia polskich Karpat a niektóre problemy neolitu i wczesnej epoki brązu, [w:] *Neolit*, s. 327–342.

Czopek S., Poradyło W.

2009 *Warzyce, pow. Jasło, stan. 17 – osada z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza* (= Collectio Archaeologica Resoviensis, t. 10), Rzeszów.

Dębiec M.

2006 Osada kultury ceramiki wstęgowej rytej w Łańcucie stanowisko 3 (badania w roku 1987 i 1989). Część pierwsza – materiały, „MSROA", t. 27, s. 27–63.

Fastnacht A.

1962 *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław.

1991 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, cz. 1 (A–I), [w:] A. Fastnacht, *Dzieła wybrane*, Adamski J. F. (red.), t. 2, cz. 1, Brzozów.

1998 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, cz. 2 (J–N), [w:] A. Fastnacht, *Dzieła wybrane*, t. 2, cz. 2, Brzozów – Wzdów – Rzeszów.

2002 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, cz. 3 (O–Ż), [w:] A. Fastnacht, *Dzieła wybrane*, t. 2, cz. 3, Kraków.

Environmental

1989 Ralska-Jasiewiczowa M. (red.), *Environmental changes recorded in Lakes and Mires of Poland during the last 13000 years. Part three*, „Acta Palaeobotanica", t. 29/2.

Florkiewicz I.

2004 Problem dackich elementów kulturowych w Karpatach polskich oraz na Podkarpaciu we wczesnym okresie wpływów rzymskich – stan badań, [w:] *Okres lateński i rzymski*, s. 659–678.

Gancarski J.

1999a Wehranlage vom Beginn der Bronzezeit in Trzcinica, Gde. Jasło, [w:] Gancarski J. (red.), *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka*, Krosno, s. 131–145.

1999b Chronologia grupy pleszowskiej kultury mierzanowickiej i kultury Otomani-Füzesabony w Polsce na podstawie wyników badań wykopaliskowych w Trzcinicy i Jaśle, [w:] Gancarski J. (red.), *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka*, Krosno, s. 145–180.

2009 *Trzcinica – karpacka Troja*, Krosno.

Gancarski J., Pasterkiewicz W., Pelisiak A.

2008 Osada kultury pucharów lejkowatych w Przybówce, gm. Wojaszówka, stanowisko 1, [w:] Machnik J. (red.), *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niskiego w Karpatach*, *Part II. Kurimská Brázda*, (= Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, t. 4), Kraków, s. 347–378.

Gedl M.

1997 Starodawne kopce we wschodniej części Pogórza Dynowskiego, „RPrzemyski", t. 33/5, s. 39–51.

1998a Uwagi o kulturze trzcinieckiej we wschodniej części polskich Karpat, [w:] Kośko A., Czebreszuk J. (red.), *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces*, Poznań, s. 145–148.

1998b *Młodsza epoka brązu we wschodniej części polskich Karpat*, Kraków.

1998c Sytuacja kulturowa i struktury osadnicze w młodszych okresach epoki brązu we wschodniej części polskich Karpat, [w:] Gancarski J. (red.), „Dzieje Podkarpacia", t. 2, Krosno, s. 215–241.

Ginalski J.

2000 Enkolpiony z grodziska „Horodyszcze" w Trepczy koło Sanoka, „AAC", t. 35, s. 211–262.

2001a Para srebrnych ozdób kobiecego nakrycia głowy, tzw. kołtów, z grodziska „Horodyszcze" w Trepczy, gmina Sanok, stanowisko 2, „AAC", t. 36, s. 133–145.

2001b Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku „Horodyszcze" w Trepczy koło Sanoka, [w:] Gancarski J. (red.), *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*, (= „Dzieje Podkarpacia", t. 5), Krosno, s. 349–377.

Ginalski J., Kotowicz P.N.

2004 Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodu wczesnośredniowiecznego „Horodyszcze" w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2, „MSROA", t. 25, s. 187–257.

Godłowski K.

1966 Badania poszukiwawcze przeprowadzone w roku 1965 w rejonie budowy zapory wodnej w Solinie, „SROA za rok 1965", Rzeszów, s. 127–128.

1979 *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V–VII w. n.e.*, Kraków.

1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław.

1989 Ziemie polskie w okresie wędrówek ludów, „Barbaricum", t. 1, Warszawa, s. 12–63.

1994 Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken – Einwanderungen, politische und militärische Kontakte, [w:] Die römische Reich und seine Nachbarn im Bereich der Karpaten. Kolloquium Pécs 15–16. Oktober 1993, „Specimina Nova", vol. 11, fasc. 1, Pécs, s. 65–89.

2000 *Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism*, Parczewski M. (red.), Kraków.

Gródek-Kciuk E.

1989 Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materiałów, „Prz. Arch.", t. 36, s. 97–134.

Harmata K.

1995 Late Glacial and Early Holocene profile from Jasło and recapitulation of the studies on the vegetational history of the Jasło-Sanok Depression in the last 13 000 years, „Acta Palaeobotanica", t. 35/1, s. 15–45.

Harmata K., Machnik J., Starkel L. (eds.)

2006 *Environment and man at the Carpathian Foreland in the upper Dnister catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period*, (= Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, t. 2), Kraków.

Hruševs'kyj M.

1994 *Istorija Ukraïny-Rusy*, t. 1, *Do počatku XI vika*, Kyïv [reprint wydania trzeciego: Kyïv 1913].

Jarosz P.

2002 Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Średniej, st. 3/2, pow. Przemyśl. Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2001 r., „RPrzemyski", t. 38 (2), s. 3–21.

Jasiewicz A.

1965 Rośliny naczyniowe Bieszczadów Zachodnich. (The Vascular Plants of the Western Bieszczady Mts. – East Carpathians), „Monographiae Botanicae", t. 20, s. 1–140.

Jawor G.

2004 *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, wyd. II uzupełnione, Lublin (wyd. I – Lublin 2000).

Kaczanowska M.

1985 *Rohstoffe, Technik und Typologie der neolithischen Feuersteinindustrien im Nordteil des Flussgebietes der Mitteldonau*, Warszawa.

Kaczanowski P., Margos U. (red.)

2002 *Tabula Imperii Romani. M 34 – Kraków*, Kraków.

Kadrow S.

1990a Osada neolityczna na stan. nr 16 w Rzeszowie na osiedlu Piastów, „Spr. Arch.", t. 41, s. 9–76.

1990b The Rzeszów Settlement Microregion in Neolithic, „AAC", t. 29, s. 33–70.

1997 Osada kultury ceramiki wstęgowej rytej na stanowisku 3 w Rzeszowie-Staromieściu, „MSROA", t. 18, s. 5–27.

Karwowski M.

2004 Początki osadnictwa kultury lateńskiej na Podkarpaciu w świetle szklanych importów celtyckich, [w:] *Okres lateński i rzymski*, s. 153–162.

2007 Hic Celticorum finis – osadnictwo celtyckie na pograniczu Polski i Ukrainy, [w:] Dębiec M., Wołoszyn M. (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*, (= Collectio Archaeologica Ressoviensis, t. 5), Rzeszów, s. 127–141.

2008 Neue Forschungen zur peripheren Enklave der La-Tène-Kultur im südostpolnischen Karpatenvorland, [w:] Eggl Ch., Trebsche P., Balzer I., Fries-Knoblach J., Koch J. K., Nortmann H., Wiethold J. (eds.), *Ritus und Religion in der Eisenzeit*, „Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas" 49, Langenweissbach, s. 143–154.

Karwowski M., Ginalski J.
2002 Fragment eines keltischen Glasarmringes aus dem Burgwall „Horodyszcze" in Trepcza bei Sanok, „AAC", t. 37, s. 67––83.
Kobal' J.V.
1997 Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej, „WA", t. 53, s. 31–56.
Kopacz J., Valde-Nowak P.
1987a Episznurowy przykarpacki krąg kulturowy w świetle materiałów kamiennych, „APolski", t. 32/1, s. 41–78.
1987b Episznurowy przykarpacki krąg kulturowy w świetle materiałów kamiennych, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN", t. 31/1–2, s. 3–4.
1987c From studies of flint industries of the Circum-Carpathian Epi-Corded Ware Cultural Circle (C.E.C.C.), [w:] Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. (red.), *New in the Stone Age Archaeology*, „Archaeologia Interrregionalis", Warszawa – Kraków, s. 183–210.
Kotowicz P.
2004 Zabytki archeologiczne z okresu lateńskiego i wpływów rzymskich w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku, [w:] *Okres lateński i rzymski*, s. 711–725.
Kotowicz P., Fedyk R.
2008 Late-Roman Spatha from Lake Solińskie in Polańczyk, [w:] Niezabitowska-Wiśniewska B. i inni (red.), *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, Lublin, s. 113–117.
Kotowicz P. N., Zielińska M.
2006 Ziemia sanocka w pradziejach i wczesnym średniowieczu, [w:] Banach W., Kasprzak E. (red.), *Gdzie wspólne źródła… Dzieje współistnienia kultur polskiej i ukraińskiej na ziemi sanockiej od średniowiecza do współczesności*, Sanok, s. 7–30.
Kozłowski J.K.
1963 Badania stanowisk paleolitycznych w okolicach Przemyśla w roku 1963, „SROA za rok 1963", Rzeszów, s. 9–10.
Kruk J.
1980 *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciu p.n.e.*, Wrocław.
Kruk J., Milisauskas S.
1999 *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków.
Kukulak J.
2004 *Zapis skutków osadnictwa i gospodarki rolnej w osadach rzeki górskiej (na przykładzie aluwiów dorzecza górnego Sanu w Bieszczadach Wysokich)*, (= Prace Monograficzne Akademii Pedagogicznej im. Edukacji Narodowej w Krakowie, nr 381), Kraków.
2007 Zapis początków kolonizacji Bieszczadów w osadach górnego Sanu, [w:] Gancarski J. (red.), *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, Krosno, s. 107–121.
Kunisz A.
1985 *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*, Wrocław.
Kunysz A.
1968 Grodziska w województwie rzeszowskim, „MSROA za rok 1966", Rzeszów, s. 25–87.
Kurczab J.
2003 O działalności Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej, [w:] Woźniak Z., Gancarski J. (red.), *Polonia Minor Medii Aevi*, Kraków – Krosno, s. 83–120.
Kurtyka J.
1996 Południowy odcinek granicy polsko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340 r.) w świetle źródeł historycznych, [w:] *Początki*, s. 183–204.
Labuda G.
1988 Polska, Czechy, Ruś i kraj Lędzian w drugiej połowie X wieku, [w:] Labuda G., *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań, s. 167–211.
Libera J.
2002 Przedneolityczne osadnictwo wschodniej części północnego Podkarpacia od Böllingu do końca okresu atlantyckiego. Zarys problematyki, [w:] Gancarski J. (red.), *Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach polskich*, Krosno, s. 189–231.
Łanczont M., Madeyska T., Muzyczuk A., Valde-Nowak P.
2002 Hłomcza – stanowisko kultury magdaleńskiej w Karpatach polskich, [w:] Gancarski J. (red.), *Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach polskich*, Krosno, s. 147–187.
Machnik J.
1990 The Kurgan-culture and its Substratum in the Carpathian Zone (Including Settlement and Economic Aspects), „The Journal of Indo-European Studies", t. 18, s. 1–14.
1993 Polsko-słowackie i polsko-ukraińskie badania archeologiczne w Karpatach, (= Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU, t. 1), Kraków, s. 9–21.
1994 Najstarsi rolnicy i pasterze w Karpatach w świetle archeologicznych badań polsko-słowackich i polsko-ukraińskich, „RPrzemyski", t. 29/30 (1), s. 3–10.
1998a Uwagi o najstarszym osadnictwie pasterskiej ludności kultury ceramiki sznurowej (III tysiąclecie przed, Chr.) w strefie karpackiej, [w:] Gancarski J. (red.), „Dzieje Podkarpacia", t. 2, Krosno, s. 99–120.
1998b Stan i perspektywy badań kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru, „Spr. Arch.", t. 50, s. 13–29.
2001a Kultura ceramiki sznurowej w strefie karpackiej (stan i perspektywy badawcze, [w:] *Neolit*, s. 115–137.
Machnik J. (red.)
2001b *Archaeology and natural background of the Lower Beskid Mountains, Carpathians. Part 1*, (= Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, t. 2), Kraków.
2008 *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niskiego w Karpatach. Part 2. Kurimská Brázda*, (= Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, t. 4), Kraków.
Machnik J., Mačala P.
1992 Pierwsze słowacko-polskie badania archeologiczne na południowym przedpolu Beskidu Niskiego, „AAC", t. 31, s. 147––150.
1996 Výskum mohyly kultúry so šnúrovou keramikou v Hankovciach, „AVANS v roku 1994", Nitra, s. 126–127.
Machnik J., Pawliw D., Pelisiak A., Petehyrycz W.
2005 Krótka relacja z badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej we wsi Bykiw, rej. Drohobycz, w 2004 r., „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności", Rok 2004/2005, Kraków, s. 293–296.
Machnik J., Sosnowska E.
1996 Starożytna mogiła z początku III tysiąclecia przed Chrystusem, ludności kultury ceramiki sznurowej w Średniej, gm. Krzywcza, „RPrzemyski" t. 32 (3), s. 3–28.
1998 Kurhan ludności kultury ceramiki sznurowej z przełomu III i II tysiąclecia przed Chrystusem w Woli Węgierskiej, gm. Rozwienica, woj. przemyskie, „RPrzemyski" t. 34 (3), s. 3–20.
1999 Badania archeologiczne na kurhanie 2/98 w Średniej, gm. Krzywcza, „RPrzemyski" t. 35 (2), s. 19–40.
Machnik J., Sosnowska E., Cyhylyk V.
1997 Osada ludności kultury ceramiki sznurowej z początku III tysiąclecia przed Chr. w Side koło Sambora (w świetle badań archeologicznych w 1996 r.), „RPrzemyski" t. 32 (5), s. 3–28.

Madej P.
1998 Grupy episznurowe w Karpatach Polskich, [w:] Gancarski J. (red.), „Dzieje Podkarpacia", t. 2, Krosno, s. 177–199.
1999 Wyniki badań osady kultury mierzanowickiej na stanowisku 5 w Sieteszy, gm. Kańczuga, woj. podkarpackie, „RPrzemyski", t. 35 (2), s. 41–58.
2000 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1999 r. na stanowisku 5 w Sieteszy, pow. Przeworsk, „RPrzemyski", t. 36 (1), s. 11–31.
2001 Uwagi o kulturze mierzanowickiej w dorzeczu Sanu, [w:] *Neolit*, s. 295–303.
Madyda-Legutko R.
1995 *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim. Katalog stanowisk*, Kraków.
1996 *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*, Kraków.
2004 Polskie Karpaty w okresie późnolateńskim i w okresie wpływów rzymskich. Uwagi dotyczące zróżnicowania kulturowego, [w:] *Okres lateński i rzymski*, s. 71–92.
Madyda-Legutko R., Poleski J., Krąpiec M.
2005 Studia nad geografią osadnictwa w górnym dorzeczu Wisły u schyłku starożytności i na początku średniowiecza, [w:] *Archeologia*, s. 307–352.
Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J.
2009 Sytuacja kulturowa w dorzeczu górnego Sanu w okresie rzymskim w świetle najnowszych badań, „RPrzemyski", t. 45 (2), s. 41–55.
Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J.
2007 Wyniki dalszych badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Prusieku stan. 25, pow. Sanok, „RPrzemyski", t. 43 (2), s. 61–69.
2009 Prusiek, Fst. 25, Gde. und Kr. Sanok, Woiw. Podkarpackie – das erste Gräberfeld der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur in den polnischen Karpaten, „Recherches Archéologiques. Nouvelle Serie", t. 1, Kraków, s. 295–309.
Makarski W.
1996 *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin.
Makohonienko M.
2004 Late Holocene Period of Increasing Human Impact, [w:] Ralska-Jasiewiczowa M. (red.), *Late Glacial and Holocene History of Vegetation in Poland based on isopollen Maps*, Kraków, s. 411–415.
Marek S., Pałczyński A.
1962 Torfowiska wysokie w Bieszczadach Zachodnich, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych", t. 34, s. 255–299.
Matei A.V., Stanciu I.
2000 *Vestigii din epoca romană (sec. II–IV p. Chr.) în spaţiul nord-vestic al României* [*Funde der Römischen Kaiserzeit (2.–4. Jh. n. Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens*], „Bibliotheca Musei Porolissensis" II, Zalău – Cluj-Napoca.
Mączyńska M.
1996 *Wędrówki ludów. Historia niespokojnej epoki IV i V wieku*, Warszawa – Kraków.
Muzyczuk A.
2003 Ślady produkcji brązowniczej w Hłomczy, pow, Sanok, [w:] *Epoka brązu*, s. 339–356.
Muzyczuk A., Pohorska-Kleja E.
1994 Wyniki badań wykopaliskowych w Hłomczy, gm. Sanok, woj. krośnieńskie w latach 1981–1985. Część I. Materiały, „MSROA za rok 1993", s. 55–154.
1996 Wyniki badań wykopaliskowych w Hłomczy, gm. Sanok, woj. krośnieńskie w 1995 roku, „MSROA", t. 17, s. 65–83.
Nalepa J.
1998 Łemkowie, Wołosi i Biali Chorwaci. Uwagi dotyczące kwestii genezy osadnictwa ruskiego na polskim Podkarpaciu, „AAC", t. 34, R. 1997–1998, s. 135–177.
Nalepka D., Walanus A.
2003 Przypisywanie wieku spektrom w diagramie pyłkowym na podstawie niewielkiej liczby dat radiowęglowych, „Botanical Guidebooks", t. 26, s. 295–307.
Olędzki M.
2001 Kultura przeworska w dorzeczu górnej Cisy, „PMMAiE", t. 41 (1999–2001), s. 137–158.
Papée F.
1890 Skole i Tucholszczyzna (ciąg dalszy), „Przewodnik Naukowy i Literacki (Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej)", R. XVIII, Lwów, s. 543-558.
Parczewski M.
1978 Denkmäler der Latènekultur von Bachórz am Mittellauf des San (Südostpolen), „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", t. 485, (= „Prace Archeologiczne", z. 26), Kraków, s. 135–151.
1984 Prahistoryczne i średniowieczne źródła archeologiczne z doliny górnego Sanu. Część I. Odcinek Sanok-Wara, „AAC", t. 23, s. 175–224.
1986 Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat, „AAC", t. 25, s. 179–205.
1988a *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*, Kraków.
1988b Sanok-Biała Góra, Woiwodschaft Krosno, Fundstelle 3 (Mehrkulturensiedlung, vorwiegend aus der Bronzezeit und frühen Mittelalter), „Recherches Archéologiques" de 1986, Kraków, s. 41–47.
1989 Krzyż ze Zwierzynia, „Połoniny '89", Warszawa, s. 4–14.
1991 *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni*, Kraków.
1992 Geneza Łemkowszczyzny w świetle wyników badań archeologicznych, [w:] Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, t. 1, Rzeszów, s. 11–25.
1996 Początki sąsiedztwa polsko-rusko-słowackiego w świetle danych archeologicznych, [w:] *Początki*, s. 69–80.
1997 Trzynasty sezon badań wykopaliskowych w Bachórzu na stanowisku 16, „MSROA", t. 18, s. 195–209.
2002 Praojczyzna Słowian w ujęciu źródłoznawczym, [w:] Kokowski A. (red.), *Cień Światowita czyli pięć głosów w sprawie etnogenezy Słowian*, Lublin, s. 21–68.
2003a Wczesnosłowiańskie odkrycia w Bachórzu, pow. Rzeszów, [w:] Woźniak Z., Gancarski J. (red.), *Polonia Minor Medii Aevi*, Kraków – Krosno, s. 191–209.
2003b Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej, [w:] Chudziak W. (red.), *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, Toruń, s. 151–165.
2005a Podstawy lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian, [w:] *Archeologia*, s. 65–78.
2005b Uwagi o przejawach wczesnośredniowiecznej aktywności militarnej w północnych Karpatach, „Acta Militaria Mediaevalia", t. 1, Kraków – Sanok, s. 27–36.
2007 Średniowieczna kolonizacja wschodniej części polskich Karpat w świetle danych archeologii, [w:] Gancarski J. (red.), *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, Krosno, s. 9–37.
2011 Osady wczesnosłowiańskie (V/VI–VII w.) na trasie autostrady A4 w południowo-wschodniej Polsce, [w:] Czopek S. (red.), *Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy*, Rzeszów, s. 97–108.

w druku *Wczesnosłowiańska półziemianka z miejscowości Hłomcza, stan. 1, pow. Sanok*.

Parczewski M., Pohorska-Kleja E.

1995 Najdawniejsze dzieje Sanoka, [w:] Kiryk F. (red.), *Sanok. Dzieje miasta*, Kraków, s. 45–88.

Pasternak J.

1980 Bojkivščyna u glybyni vikiv, [w:] Utrysko M. (red.), *Bojkivščyna. Monografičnyj zbirnyk materijaliv pro Bojkivščynu z geografii, istorii, etnografii i pobutu*, „Naukove Tovarystvo im. Ševčenka. Ukraïns'kyj Archiv", t. 34, Filjadel'fija – Nju Jork, s. 7–21.

Pelisiak A.

2003a Ze studiów nad osadnictwem w późnym neolicie i w początkach epoki brązu w Karpatach Wschodnich i Kotlinie Sandomierskiej – rejon Husowa, [w:] *Epoka brązu*, s. 13–41.

2003b *Osadnictwo. Gospodarka. Społeczeństwo. Studia nad kulturą pucharów lejkowatych na Niżu Polskim*, Rzeszów.

2004 Ogólne wzorce osadnictwa w neolicie i początkach epoki brązu w strefie brzeżnej Pogórza Dynowskiego (Husów), „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego", t. 23, „Archeologia" 1, s. 71–120.

2005 Osadnictwo i gospodarka w neolicie we wschodniej części Karpat polskich. Konfrontacja informacji archeologicznych i palinologicznych, [w:] Wasylikowa K., Lityńska-Zając M., Bieniek A. (red.), *Roślinne ślady człowieka*, „Botanical Guidebooks", t. 28, s. 29–52.

Pelisiak A., Rybicka M., Ralska-Jasiewiczowa M.

2006 *From the Mesolithic to modern times. Settlement organization and economy recorded in annually laminated sediments of the Lake Gościąż (Central Poland)*, (= Collectio Archaeologica Ressoviensis, t. 2), Rzeszów.

Podgórska-Czopek J.

2009 *Grodzisko Dolne, stanowisko 22 – wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem. Część II. Okresy rzymski i wczesnosłowiański*, (= Collectio Archaeologica Ressoviensis, t. 12), Rzeszów.

Poleski J.

2004 *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków.

Połtowicz M.

2004 Stan potrzeby badań nad starszą epoką kamienia w Polsce południowo-wschodniej, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego", Archeologia 1, s. 125–140.

Połtowicz-Bobak M., Bobak D., Janicki R.

2009 Nowy ślad osadnictwa środkowopaleolitycznego na Podkarpaciu, „MSROA", t. 30, s. 143–147.

Przybyła M.J.

2004 Nowe znaleziska kultury lateńskiej z obszaru Podgórza Rzeszowskiego, [w:] *Okres lateński i rzymski*, s. 219–235.

Ralska-Jasiewiczowa M.,

1969 Ślady kultury człowieka w diagramach pyłkowych z Bieszczadów zachodnich, „AAC", t. 11, s. 105–116.

1972a Remarks on the Late-Glacial and Holocene History of Vegetation in the Eastern Part of Polish Carpathians, „Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft", t. 85, s. 101–111.

1972b The forests of the Polish Carpatians in the Late Glacial and Holocene, „Studia Geomorphologica Carpatho-Balcanica" 6, s. 5–19.

1980 *Late-Glacial and Holocene Vegetation of the Bieszczady Mts. (Polish Eastern Carpathians)*, Warszawa – Kraków.

Ralska-Jasiewiczowa M., Wasylikowa K., Tobolski K.,
Madeyska E., Wright H.E.JR., Turner Ch. (red.)

2004 *Late Glacial and Holocene History of Vegetation in Poland Based on Isopollen Maps*, Kraków.

Rozwadowski J.

1914 Nazwy geograficzne. Karpaty, Beskidy, „Język Polski" 2, s. 162–164.

Rybicka M.

2004 *Kultura pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim. Chronologia, osadnictwo, gospodarka*, Łęczyca.

Schmidt L.

1942 *Geschichte der Wandalen*, München.

Starkel L.

1999 *Moje spotkania z Karpatami*, Kraków.

Strupiechowski J.

1968 Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych w Solinie pow. Lesko w roku 1966, „MSROA za rok 1966", Rzeszów, s. 207–217.

Sulimirski T.

1974 Trakowie w północnych Karpatach i problem pochodzenia Wołochów, „AAC", t. 14, s. 79–105.

Szczepanek K.

1987 Late-Glacial and Holocene Pollen Diagrams from Jasiel in the Low Beskid Mts. (The Carpathians), „Acta Palaeobotanica", t. 27, s. 9–26.

2001 Anthropogenic Vegetation Changes in the Region of the Dukla Pass, the Lower Beskid Mountains, [w:] Machnik J. (red.), *Archaeology and Natural Background of the Lower Beskid Mountains, Carpathians. Part I*, (= Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, t. 2), Kraków, s. 171–182.

Tarnovyč J.

1936 *Iljustrovana istorija Lemkivščyny*, Lviv.

Tobolski K.

2000 Przyroda środkowej Wielkopolski w czasach pierwszych Piastów, [w:] Buko A., Świechowski Z. (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, Warszawa, s. 35–42.

Uličný F.

1995 *Dejiny osídlenia Užskej župy*, Prešov.

Valde-Nowak P.

1986a Inwentarze typu orawskiego – warunki wyodrębnienia, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN", t. 27/2, s. 267–269.

1986b Inventare des Orawa-Typus und ihre Bedeutung in der Bezeichnung der Besiedlung aus der Frühbronzezeit in der Karpaten, [w:] *Urzeitliche und Frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten*, Nitra, s. 115–123.

1988 *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu*, Wrocław.

1995 *Osadnictwo wczesnorolnicze średniogórza niemieckiego*, Kraków.

2001 Etapy i strefy w badaniach nad neolitem w polskich Karpatach, [w:] *Neolit*, s. 89–106.

2003 Wyroby kamienne z epoki brązu w Karpatach, [w:] *Epoka brązu*, s. 43–53.

2010 Karpacki tranzyt a interior w epoce kamienia, [w:] Gancarski J. (red.), *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*, Krosno, s. 53–60.

Valde-Nowak P. (red.)

1999 *Początki osadnictwa w Sudetach*, Kraków.

Valde-Nowak P., Weissmüller W.

1994 Eine archäologische Prospektion im inneren Bayerischen Wald. Zum Problem der neolithischen Nutzung der Mittelgebirge, „Archäologisches Korrespondenzblatt", t. 24, s. 157–166.

Wacnik A., Szczepanek K., Harmata K.
2006 Przemiany roślinności jako zapis zjawisk osadniczych w okresie średniowiecza na terenach przyległych do Przełęczy Dukielskiej w Beskidzie Niskim, [w:] Gancarski J. (red.), *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*, Krosno, s. 741–759.
Winnicki T., Zemanek B.
2003 *Przyroda Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, wyd. III, Ustrzyki Dolne.
Wołoszyn M.
2003 Archeologiczne zabytki ruchome pochodzenia bizantyńskiego i ruskiego z okresu od połowy X do połowy XIII w. z obszaru Polski Południowej, Uniwersytet Jagielloński; Wydział Historyczny, Kraków (niepublikowana rozprawa doktorska).
2006 *Europa Środkowa a cywilizacja bizantyńsko-ruska w X–XIII w. – próba interpretacji źródeł archeologicznych*, (= Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU, t. 14), Kraków, s. 7–49.
Woźniak Z.
1967 Monety celtyckie z ziem polskich, „Wiadomości Numizmatyczne", t. 11, s. 210–231.
1974 *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Wrocław.
2004 Rola Karpat Zachodnich w okresie lateńskim, [w:] *Okres lateński i rzymski*, s. 43–70.
Wysocka F.
1968 Nazwa Bieszczady i Beskidy w świetle badań historyczno-językowych, „AAC", t. 10, s. 21–37.
Zarzycki K.
1963 Lasy Bieszczadów Zachodnich, „Acta Agraria et Silvestria, Sec. Leśna", t. 3, s. 3–132.
Zielińska M.
2003 Prace archeologiczno-konserwatorskie na stanowisku nr 1 w Sanoku (Wzgórze Zamkowe) w latach 1999–2002, „Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski" t. 1, cz. 2, Przemyśl, s. 73–78.
Zielińska-Durda M.
1979 Osada wczesnośredniowieczna w Lesku, woj. Krosno, „MSROA za lata 1973–1975", s. 61–81.
1984 Badania wykopaliskowe na wielokulturowej osadzie w Hoczwi, gm. Lesko, „MSROA za lata 1976–1979", s. 233–239.
Zych R.
2004 Stanowisko KPL w Tarnawce 9, gm. Markowa, woj. podkarpackie, „MSROA", t. 25, s. 281–302.
2008 *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej*, (= Collectio Archaeologica Ressoviensis, t. 7), Rzeszów.
Żaki A.
1959 Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w latach 1951–1955, „Spr. Arch.", t. 5, s. 193–212.

Michał Parczewski, Andrzej Pelisiak, Kazimierz Szczepanek

Die älteste Vergangenheit des polnischen Bieszczady-Gebirges

Zusammenfassung

Bis zum Ende des Mittelalters war die Anwesenheit der menschlichen Gemeinschaften in Bieszczady-Gebirge nur episodisch, dazwischen haben wir mit den völlig oder fast völlig menschenleeren Phasen zu tun. Das Grundwissen über die älteste Geschichte dieser Region schöpfen wir aus der Analyse der archäologischen Materialien. Die unabhängige Wissensquelle über die Umwandlung der Kulturlandschaft sind die naturwissenschaftlichen Bearbeitungen, darunter palynologische, die wir mit den Ergebnissen der Ausgrabungsstudien und den historischen Quellen konfrontieren. K. Szczepanek bereitete das Kapitel 3 des vorliegenden Beitrags, A. Pelisiak die Kapitel 4–6 und M. Parczewski die Kapitel 2, und 7–9 vor.

Die Veränderung der Bieszczady-Pflanzenwelt in Holozän wurde in Anlehnung an die Forschungsergebnisse der organischen Schichtungen auf dem Torfmoor in Tarnawa, die mittels Pollenanalyse gewonnen wurden, präsentiert (Abb. 1, 2). Die hier am Ende des späten Weichsel- Glazials in der offenen Landschaft herrschenden Almwiesen und Waldsteppen (mit Zirbelkiefern, Lärchen und Kiefern) wurden nach ca. 11 500 BP, infolge einer globalen Erwärmung, zu Waldkomplexen (Zirbelkiefern-Lärchen, Kiefern). In feuchten Flusstälern entstanden Fichten-Birken-Bruchwälder. Sie wandelten dann weiter infolge der Verbreitung von Baumgattungen mit höheren Habitats-Bedingungen, in Fichten-Erlen-Bruchwälder mit gewisser Menge der Ulmen-um. Die Fichten-Erlen-Bruchwälder waren die Grundlage für die Entstehung in bestimmten Habitaten einer Generation der Bieszczady-Niedermoore.

Seit ca. 9500 BP wurden die an den Berghängen wachsenden Zirbelkiefern-Fichten-Kiefern-Wälder allmählich durch die Fichten-Ulmen Komplexe auf die höher gelegenen Plätze verdrängt. Etwas später wurden die niedrigeren Hangzonen durch die Mischwälder und Laubgebüsch mit der Dominanz der Ulmen, Erlen, Linden, Eschen und Haseln beherrscht. Diese Schlusswaldgesellschaft machte die Landschaft in Bieszczady Gebirge bis ca. 5500–4500 BP aus.

Deutliche Erhöhung der Klimafeuchtigkeit, was als Überflutung oder Oligotrophierung der schon bestehenden Torfmoore zum Ausdruck kam, verursachte die Umwandlung der Waldkomplexe mit der Dominanz der Ulmen und Haseln in die Wälder mit Hainbuchen, Buchen, und nicht viel später mit Tannen.

Seit ca. 4500–4000 BP waren die Gleichgewichtsstörungen im Bereich der Wald-Biozönosen das Ergebnis nicht nur der Klimawandlung sondern auch der wirtschaftlichen Tätigkeit der Menschen. Eine besondere Intensivierung der menschlichen Einwirkung auf die Zusammensetzung der Pflanzenkomplexe verstärkte sich in der Neuzeit (Abb. 2).

Aus den Bieszczady-Gebieten sind keine Spuren der paläolithischen und mesolithischen Ansiedlung bekannt. Die Materialien aus dieser Zeit wurden dagegen in der Umgebung von Bieszczady registriert. Eine der interessantesten Fundstellen aus der älteren Steinzeit ist Hołomcza, Kr. Sanok, Fst. 1. Dort wurden die Überbleibsel eines jungpaläolithischen Objekts der Magdalénien - Kultur und eine Sammlung der Steinartefakte freigelegt. Diese Überreste werden zwischen 14 500 und 13 000 BP datiert. Die Fundstellen aus der mittleren Steinzeit-Mesolithikum-wurden in Bieszczady-Gebirge auch nicht registriert. Sie konzentrieren sich auf dem Gebiet des Sandomierz-Beckens und nach dem heutigen Wissensstand soll man davon ausgehen, dass Karpaten von den Jäger-Sammler-Menschengruppen nicht besiedelt wurden.

In der 2. Hälfte des 6. Jahrtausends BC erscheinen auf den Gebieten nördlich von Karpaten die ersten neolithischen Gemeinschaften. Die ältesten Bauergruppen (liniendbankeramischen Kultur und Malice-Kultur) siedelten hauptsächlich in Südostpolen, vor allem auf den fruchtbarsten Lössgebieten. Das Vorgebirge, die Beskiden und die Bieszczady wurden nicht besiedelt. Über die Gebirgspässe im Ostteil der polnischen Karpaten verliefen wichtige Handelswege, die die Gebiete Südostpolens mit der Region südlich des Karpatenbogens verbanden. Ihre Spuren sind die in Karpaten entdeckten Artefakte aus Obsidian, also dem Rohstoff, der bei der frühneolithischen Bevölkerung aus den Lössgebieten der Karpaten sehr beliebt war.

Das neolithische Siedlungsbild Südostpolens ändert sich mit dem Erscheinen hier der Bevölkerung der Trichterbecherkultur. Diese Gemeinschaften betrieben in breitem Masse die landwirtschaftliche Brandrodung und deshalb besiedelten sie auch die von den neolithischen Menschengruppen nicht bewirtschafteten Gebiete. Auf unseren Gebieten waren das vor allem das Karpaten-Vorland und das Gebiet von Doły-Jasielsko Sanockie. Die Bieszczady-Region wurde nicht langfristig durch die Völker der Trichterbecher Kultur bewohnt, obwohl diese Menschengruppen das Gebierge vermutlich erkundeten und in beschränktem Maße wirtschaftlich nützten, als z.B. Weiden (Abb. 3). Solchen Zustand belegt auch die Anwesenheit einer Siedlung in der Ortschaft Berezka, Kreis Lesko, Fst. 17 und die Feuersteingegenstände, z.B. aus Równia, Fst. 2 und Brzegi Dolne, Fst. 1., Kr. Bieszczady, wie auch ein Vierkantenbeil aus der Ortschaft Jamna, Kr. Bieszczady.

In der letzten Phase Neolithikums kommt es zu wesentlichen gesellschaftlich-wirtschaftlichen Wandlungen. Mit der Ankunft der schnurkeramischen Bevölkerung wird die in den Siedlungen wurzelnde Sesshaftigkeit zugunsten einer größeren Lebensmobilität verworfen, wobei die Tierzucht immer wichtiger wird. Das Weiden der Tierhorden forderte ergiebige Weideflächen auf baumlosen oder baumarmen Gebieten. Deshalb übernahm die schnurkeramische Bevölkerung vor allem diese Gebiete, die von den Menschengruppen der Trichterbecherkultur besiedelt und gerodet wurden (Abb. 4). Der Vergleich von Fundstellenkarten beider Kulturen dokumentiert eindeutig diese Vorgänge (Abb. 3, 4). Bieszczady-Gebirge wurde also durch die schnurkeramische Bevölkerung nie dauernd besiedelt. Auf dem Vorfeld des Biesczady-Gebirges registrierte man dagegen für diese Kultur typische Steinfunde. Aus Smolnik, Kr. Sanok, Fst. 8 und aus Lesko stammen die Steinbeile, und aus Stary Zagórz eine spezifische Form und nämlich eine Bootaxt. Es ist zu vermerken, dass mindestens ein Teil dieser Funde aus den zerstörten Hügelgräbern der schnurkeramischen Kultur stammt.

Die Mierzanowice-Kultur eroberte in der Früheisenzeit vor allem die Gebiete, die im Bereich der früheren Trichterbecher- und schnurkeramischen Besiedlung lokalisiert waren. Auch die Mierzanowice-Bevölkerung erschloss das Bieszczady-Gebirge nicht. Man registriert jedoch am Rande dieses Gebietes ziemlich zahlreiche Fundstellen dieser Kultur (Abb. 5). Die Siedlungen verzeichnete man in Uherce Mineralne, Kr. Lesko, Fst. 19, Lesko, Fst. 4, Czaszyn, Kr. Sanok, Fst. 19 und 21, wie auch in Morochów, Kr. Sanok, Fst. 5, 12 und 21. Sie wurden nicht grabungsmäßig untersucht, jedoch die auf der Oberfläche entdeckten Keramikfragmente und Feuersteinartefakte leisten den Beleg dafür, dass wir hier vermutlich mit den Überresten kleiner Siedlungen zu tun haben. Als Beispiel gelten hier die Materialien aus den Ortschaften: Smolnik, Fst. 5, Kr. Bieszczady (Schaber aus Wolhynien-Feuerstein), Bystre, Fst. 3, Kr. Bieszczady (beidflächig retuschierte Spitze), Hoszów, Fst. 1, Kr. Bieszczady (Hohlkerbe aus dem Feuersteinabschlag), Turzańsk, Fst. 3, Kr. Sanok (Fragment eines beidflächig bearbeiteten Kerngeräts aus Wolhynien-Feuerstein), Rzepedź, Fst. 2, Kr. Sanok (Rückenmesser aus Feuerstein), oder Płonna, Fst. 2, Kr. Sanok (Feuersteinschaber).

In der älteren Stufe der Bronzezeit (Trzciniec-Kultur) registriert man eine Abkehr von der Besiedlung der Gebirgsregion. Die Fundstellen konzentrieren sich in der Umgebung großer Flusstäler. Im Bereich des Bieszczady-Gebirges erfasste man keine Siedlungen. Bemerkenswert ist dagegen die spektakuläre Entdeckung eines bronzenen Hortfundes aus Stefkowa, Kr. Lesko. Der Schatz enthielt 18 Gegenstände mit deutlich transkarpatischen Merkmalen, die auf die Piliny-Kultur hinweisen.

Das Siedlungsbild des Ostteils polnischen Karpaten ändert sich in der jüngeren Bronzezeit und der Eisenzeit nicht. Die Bevölkerung der Lausitzer Kultur besiedelte vor allem die Täler der größten Flüsse der Region, und im nächsten räumlichen Kontext – das San-Tal. Die auf diesen Gebieten lokalisierte Lausitzer Kultur unterscheidet sich in vielen Aspekten von der sog. Tarnobrzeg Gruppe. Kennzeichnend ist für sie das Fehlen der Gräberfelder bei der Anwesenheit zahlreicher Siedlungen. Im Bereich der Sachkultur sind die Anknüpfungen an den skythisch-thrakischen Kulturkreis deutlich zu sehen. Den Beweis dafür leisten vor allem die aus Bronzeschätzen stammenden Materialien. Der größte Bronzeschatz wurde während der systematischen Ausgrabungen freigelegt und stammt aus der Siedlung in Hołomcza Fst. 1, Kr. Sanok. Er enthielt auch die Gegenstände, die eine lokale Bronzemetallurgie belegen konnten. Die Anknüpfungen an die Kultureinheiten aus dem Karpatenbecken bestätigen die Anwesenheit der Kommunikationswege, die über den Hauptmassiv der Karpaten führten und dann vermutlich über die wichtigsten Karpaten-Pässe verliefen.

Die Überreste der Siedlungsenklave der Kelten im Einzugsgebiet des oberen und mittleren San- Laufs und des oberen Wisłoka-Laufs (Abb. 8) leisten den Nachweis für das erste Volk, dessen Name bekannt ist, und das auf den Gebieten heutigen Polens siedelte. Die Keltengruppe lebte seit der Mitte des 3. bis zum Beginn oder zur Mitte des 1. Jh.v.Ch. im nördlichen Vorfeld des Bieszczady-Gebirges (das Gebirge allein blieb unbevölkert). Die Siedlungen in der Umgebung von Sa-

nok reichten am meisten südlich. Woher kamen die dann am Fluss San siedelnden Kelten? Vermutlich aus den Gebieten hinter den Karpaten, aus dem Einzugsgebiet der oberen Theiß. Diese Gebiete bewohnte das Anarten-Volk und sein Zweig auf der Nordseite der Karpaten sind vermutlich die von Ptolemäus erwähnten Anartofrakten.

Die archäologischen Materialien aus der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends n.Ch. fand man an einigen Stellen des behandelten Gebiets. Die Mehrheit dieser Funde stammt erst aus der Zeit vom 3. Jh. bis zum 5. Jh. n.Ch. Nach dem Schwinden der keltischen Siedlungsenklave siedelten hier fast bis zur Mitte des 2. Jhs keine Menschengruppen. Aus dem Nordwesten kam vorsichtig die Bevölkerung der Przeworsk-Kultur an. Diese neue Ansiedlung konzentrierte sich hauptsächlich in der Umgebung von Solina. Die Quelle der äußeren Einflüsse auf diese Gesellschaften war der starke thrakisch-dakische Kulturkreis am Dnjestr und an der Theiß. Einige Archäologen unterschieden auf dieser Basis sogar ein getrenntes Kulturphänomen und nämlich sog. Wietrzno-Solina Typ, was aber Zweifel erweckt.

Die Przeworsk-Besiedlung wurde im San-Einzugsgebiet in der Phase B2/C1 intensiver, was der 2. Hälfte des 2. und dem Anfang des 3. Jhs entspricht. Ziemlich zahlreiche materielle Relikte reichten vom Norden bis zum heutigen Solina-See. Man registriert auch einzelne, in der Bieszczady-Zone, tief im Gebirge verstreute Funde der römischen Münzen. Das Bevölkerungswachstum in dem 2. Jh. widerspiegelte die Expansion der Przeworsk-Kultur, die auf die Südseite des Gebirges umsiedelte. In der Zeit der Markomannen Kriege (166–180 n.Ch.) berichteten die schriftlichen Quellen über die Anwesenheit der Wandalen an der Grenze zu Dakien. Das fällt mit dem Auftauchen der Przeworsk- Fundstellen am Ende der Phase B2 und in der Phase C1 im oberen Lauf der Theiß zusammen.

In der jüngeren römischen Keiserzeit und in den frühen Phasen der Völkerwanderung (die Mitte des 3. bis zur 1. Hälfte des 5. Jhs.) kann man im Ostteil der Karpaten von einer demographischen Explosion sprechen (Abb. 9). Man beobachtet nicht nur einen starken Zuwachs an archäologischen Fundstellen, sondern auch eine deutliche Vergrößerung der Ökumene. Die Ergebnisse der palynologischen Analysen bestätigen, allem Anschein nach, die wirtschaftliche Tätigkeit der ein paar Kilometer von dem eigentlichen Bergrücken der Karpaten wohnenden Menschengruppen. Die von den Palynologen festgestellten Tatsachen, werden aber bisher nicht archäologisch belegt.

In der ersten Hälfte des 5. Jhs. verschwinden die Siedlungsstrukturen der Przeworsk-Kultur in Südpolen. Im Einzugsgebiet der Weichsel und der Oder, auf den von der früheren Bevölkerung verlassenen Gebieten beobachten wir die Verbreitung der sog. frühslawischen, archäologischen Komplexe, deren ältere Urbilder auf den Gebieten am mittleren und oberen Dnjepr sind. Die archäologischen Komplexe am San vertreten die frühslawische Prager Kultur, die im 5/6.–7. Jh. Kleinpolen und vermutlich auch östliches Masowien umfasste.

In der frühmittelalterlichen Stammeszeit (8. – Ende des 10. Jhs.) kam es auf den karpatischen und vorkarpatischen Gebieten zum Bevölkerungswachstum. Aus dieser Zeit haben wir auch mit einer größeren Zahl der Fundstellen zu tun. Die Ökumene umfasste nur gewisse Zonen heutigen Südostpolens: vorkarpatische Lößebenen, Doły Jasielsko- Sanockie, wie auch schmale Flusstäler von San, Wisłoka und Wisłok (Abb. 10). Man mied das Gebirge und Vorgebirge: wir beobachten keine Siedlungsspuren in der Zone oberhalb der Grenze 350 m ü.d.M. Am liebsten siedelten die Menschen in den mittelkarpatischen Niederungen und in den Tälern großer Flüsse. Am tiefsten in der Bieszczady-Zone liegt der Siedlungskomplex in Hoczew, der aus einer offenen Siedlung und einem Burgwall besteht. Der Burgwall in Hoczew bildet also die Grenze des besiedelten Gebietes. Das ist für die frühmittelalterliche Stammeszeit in den Karpaten eine typische Situation, wo man die Burganlagen in den Randzonen, und am liebsten außerhalb des Siedlungsgebietes errichtete (Abb. 10; M. Parczewski 1991; 2005b). Das sog. Bojken- Gebiet lag praktisch ganz außerhalb der Siedlungszone aus dem 8.–10. Jh.

Im San und Wisłoka-Einzugsgebiet wohnten damals die Lendizen, worauf die historischen (G. Labuda 1988; M. Parczewski 2003b) und archäologischen Argumente (M. Parczewski 1991; 1996; 2003b), wie auch ein untypisches Ethnonym der Polen bei ihren östlichen und südöstlichen Nachbarn, das von dem Namen Lendizen (auf Polnisch Lędzianie) (Ljachen, Lengyel) abgeleitet wurde, hinweisen. Die Einteilung der lokalen Bevölkerung in Ost- und Westslawen bezieht sich auf die politischen Ereignisse. Am Ende des 10. Jhs. wurden die bisher integralen Stammesterritorien im Einzugsgebiet von San und Wisłoka künstlich durch die Grenze zwischen Polen und der Rus geteilt, und diese Situation änderte sich in den ein paar nächsten Jahrhunderten nicht. Diese ethnische Spaltung spiegelte sich bald in den archäologischen Materialien wider.

Ende des 10. Jhs. kam es zur Konfrontation junger Staaten, die um die am östlichen Rand des Weichsel-Einzugsgebiets gelegenen Territorien miteinander rangen. Infolge dieser Kämpfe ging das Gebiet am oberen San vermutlich vom Jahr 981 (als Przemyśl vom Kiewer Fürsten Wolodymyr eingenommen wurde) bis zu den 40-er Jahren des 14. Jhs. zuerst an die Rus (altrussischer Staat), später an ihre Nachfolger-Teilherzogtümer: Przemyśl, Halytsch und dann Wolodymyr-Halytsch. Die Funktion eines regionalen Verwaltungszentrums erfüllte spätestens bis zur Mitte des 12. Jhs. Sanok. Auf diese Weise ist das Sanok- Land entstanden, das im Mittelalter fast das ganze westliche Bieszczady-Gebiet umfasste.

Im Ostteil der polnischen Karpaten veränderten sich die in der frühstaatlichen Phase besiedelten Gebiete (Ende der 10. – Mitten des 12. Jhs.) im Vergleich zu der früheren Situation nicht wesentlich (Abb. 10; M. Parczewski 1991; 1996). Mindestens bis zur Mitte des 13. Jhs. und vermutlich auch länger reichte die Siedlungszone am San nicht weiter bis zu der Ortschaft Myczkowce. Die Ausgrabungsergebnisse stimmen mit den Ergebnissen der historischen Forschung zur Geschichte der Bieszczady- Besiedlung überein. Die Historiker beweisen, dass das Gebirge erst im 15.–16. Jh. bevölkert wurde.

Die Glaubwürdigkeit dieser These, die schon längst mit Hilfe archäologischer Angaben verifiziert wurde (M. Parczewski 1991; 1992) kann man prüfen, indem man sich auf die Ergebnisse der naturwissenschaftlichen, vor allem palynologischen und geomorphologischen Forschungen bezieht. Sie weisen auf fast völliges Fehlen in der Zeit zwischen der Völkerwanderung und dem Spätmittelalter der Spuren menschlicher Wirtschaftstätigkeit im Bergbereich.

Eine auf der Basis der Ausgrabungsarbeiten und naturwissenschaftlichen Forschungen festgestellte Siedlungseinöde im Gebirge, die ein paar Jahrhunderte vor dem 14. Jh. oder sogar

vor dem 15. Jh. dauerte, bringt wichtige Konsequenzen. Wenn also das Gebirge bis zum 14.–15. Jh. menschenleer blieb, so reichen die Wurzeln des ruthenischen Bojken- und Lemken-Volkes nicht weiter als in das Spätmittelalter. Die Vorfahren dieser Völker oder anderer Karpaten-Bergbewohner besiedelten ihre Heimat erst ca. 800–900 Jahre später, als ihre nächsten Nachbarn- die Einwohner der Täler und Gebirgsbecken in der heutigen Slowakei und in Polen (Abb. 10). Die höheren Zonen der Karpaten wurden erst im 15.–16. Jh. dank den Walachen – neuen Ankömmlingen aus dem Osten und Südosten-bevölkert. Diese Bevölkerung wurde zum wichtigsten Fundament des künftigen ruthenischen Bojken-Landes.